ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 74 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1982
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „KLIMENT OHRIDSKI“
Tome 74 FACULTE D'HISTOIRE 1980

ТРАДИЦИИ В ПРАБЪЛГАРСКАТА КЕРАМИКА НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ (VII—IX в.)

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Рецензент *Людмила Дончева-Петкова*
Редактор *Петър Петров*

Стефка Ангелова. ТРАДИЦИИ В ПРАБОЛГАРСКОЙ КЕРАМИКЕ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ (VII—IX вв.)

Предметом этой работы является характеристика вдух типов археологических комплексов, точнее одного из основных их компонентов — керамики.

Керамический материал из некрополей типа Раздела и типа Нови пазар, которая рассматривается на основе действующей уже типологической классификации раннесредневековой болгарской керамики, является исторической информацией путей формирования гончарной традиции праболгар. В работе указанные два основные центра — в Средней и Восточней Европе, которые сыграли основную роль. В выработывании устойчивых и этнографически четко определенных традиций в керамическом производстве праболгар.

Праболгары, как один из племен, т. наз. эпохи Великого переселения народов, формировали свои культурные традиции путем этнической ассимиляции разноплеменных групи, с которыми вступали в контакт между IV и VII вв. н. э. После образования Первого болгарского государства наступает период этнической консолидации праболгарского народа-

Stefka Angelova. TRADITIONS IN THE PROTO-BULGARIAN CERAMICS OF NORTH-EASTERN BULGARIA (7th — 9th CENTURIES)

The topic of this scientific work is the characterization of two types of cultural complexes, more precisely of one of their basic components — pottery.

The necropolis' and Novie pottery from Razdelna and Novi Pazar types, treated on the basis of the already existing Early Mediaeval Bulgarian pottery typological classification, affords an opportunity to make some definite conclusions about the particular ways for formation of the Proto-Bulgarian potter's tradition. Two basic centres — in Central and in Eastern Europe — emegre, which have played a fundamental role in the creation of steady and ethnographically determined traditions in the Proto-Bulgarian manufacture of pottery.

The Proto-Bulgarians, like most of the tribes which took part in the so-called Great Migration of Peoples, form their cultural traditions through assimilation of different ethnical groups with which they come into contact in the period between the 4th and the 7th centuries A. D. A period of ethnical consolidation of the Proto-Bulgarian nation came after the foundation of the First Bulgarian State.

Подобно изследване в нашата археологическа литература дасега не е правено. Оттук произтичат редица трудности, които по наше мнение могат да бъдат преодолени до известна степен само ако се формулират вярно и точно целите и задачите на изследването. Втората важна предпоставка е избирането на най-подходяща за целта методика.

Още в 20-те години на нашия век М. В. Фармаковски, базирайки се на единството в замисъла и материала за неговата реализация в пластичните изкуства, формулира пряката зависимост на археологическия анализ на керамиката от чисто техническите изследвания.

Ако в съветската литература този проблем до голяма степен е преодолян[2], за българската археологическа литература подобна констатация не може да се направи[3].

Пръв и единствен опит за средновековната керамика в това направление е направен от Л. Дончева-Петкова[4], чиято работа носи положителните страни и слабости на всяко първо изследване. Най-големият недостатък естествено е оскъдността на материала, подложен на технологически анализ. За това съществуват обективни трудности. Независимо че в посочената работа на Л. Дончева-Петкова се съдържа почти пълна библиография и историографска оценка на литературата върху занимаващата ни керамика, смятаме за уместно да направим кратък преглед на някои по-общи съчинения или такива. които по наша преценка имат пряко отношение към темата на работата. Този преглед има за цел, от една страна, да обобщи изказаните вече схващания за произхода на прабългарската керамика, а от друга — да създаде пред. поставка за разбиране необходимостте от написването на настоящата ра,ота

Въпросът за произхода на българската керамика е поставян в литературата до Втората световна война на базата главно на проучванията в Плиска и Мадара[5]. Въз основа на много по-голям фактически материал в последните години беше направен сериозен опит да се класифицира и датира керамиката, да се определи нейният произход, да се потърси мястото в изясняване етногенезиса на българския народ. Първите опити да се изясни произходът на прабългарската керамика са направени пак въз основа на проучванията в Плиска[6]. В „Керамиката ог голямата могила в Приска"[7] Ст. Станчев разграничава при групи: славянска, източна или прабългарска, и съдове, в които по-силно или по-слабо е изразено римско наследство или византийско влияние. основа на разкопките в Преслав същият автор смята, че в нашата средновековна керамика се съчетава завареното провинциално римско наследство, славянската грънчарска техника, повлияна векове преди това от керамиката в Римската империя и „източния принос". който личи в много форми, украси и в по-особената техника.[8] Своите схващания този автор доразвива и в покъсни свои работи.[9]

М. И. Артамонов[10] обръща внимание върху сходството на една група керамика от Първото българско царство с т. нар. салтовска от VIII — X в. на територията на Южна Русия.

Нов тласък в изясняване отделни страни от произхода на ранната българска керамика дава проучването на некропола до Нови пазар. Мненията на изследвачите за датировката на некропола и в частност на чернолъскавата керамика се различават значително. В две работи Ст. Михайлов[11] застъпва становището, че некрополът датира от IV—V в., а керамиката е дело на трако-сарматско население, което не остава чуждо на провинциалната римска култура.

В „Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България" авторът не изключва възможността тази керамика да е позната и на прабългарите, но за най-вероятни нейни носители през ранното Средновековие смята славяните, които продължават традицията на това производство от късноримската епоха. Ст. Станчев[12] за първи път прави едно задълбочено изследване на керамиката с чернолъскава фактура и украса от излъскани линии. Прототипът на тези изделия той търси в късносарматската традиция. Носители и на тази керамика, и на „близките" до славянския тип съдове от първата група от Нови пазар той смята прабългарите, като датира и двете категории в VIII в. Авторът обръща внимание на „поразителното" според него сходство на керамиката от Нови пазар с тази от салтово-маяцката култура и сармато-аланските селища и некрополи в Южна Русия, Северен Кавказ и Поволжието.

Разнообразен материал, намерен в търговските помещения в Преслав, публикува Й. Чангова.[13] В тази и в две по-късни свои работи[14] тя прави сполучлив опит за класификация на ранносредновековната керамика. В редица съдове, амфори, стомни и амфоровидни стомни авторката е склонна да вижда продължение на античната традиция. За първи път е обърнато внимание на сходството на керамични форми от България и Крим, Таманския полуостров и др., т. е. области, които до късно запазват старата антична култура.

С въпросите за произхода на ранносредновековната българска керамика се занимава и С. Георгиева.[15] Паметниците от могила XXXIII в Плиска тя дели на три групи: амфори и други големи съдове, останали като наследство от античното грънчарство у нас; съдове от типа на средновековната славянска керамика (няколко от тях имат формата на римските гърнета с хоризонтално устие, украсено с поне един вдълбан кръг); съдове от типа на салтово-маяцката. Най-ранната керамика от средновековното селище над развалините на Абритус тя датира в VII в. и доразвивайки идеята на Кр. Миятев, смята, че съдовете с врязана украса принадлежат на славяни, но се формират под въздействие на провинциално-римското наследство в земите на Долен Дунав.[16] Керамиката, украсена чрез излъскване, има своите корени в античната и едва ли може да се припише на прабългарите. Като един от възможните центрове на формиране на славянската керамика с врязана украса авторката посочва земите на север от Долен Дунав.[17]

Ат. Милчев отделя голямо внимание на описанието и хронологията на ранносредновековната керамика.[18] Той намира, че в керамиката се отразяват славянски и прабългарски традиции, и смята, че още от VIII в. чернолъскавата е използувана не само от прабългарско, но и от славянско население.[19]

С въпросите за произхода на ранносредновековната българска керамика се занимава и Ж. Вължарова.[20] Изделията от култура II (групи В, Г, Д) са работени на усъвършенствувано грънчарско колело и се датират от авторката в края на VIII—XI в. От една страна, те имат сходство със славянските паметници от същото време, а, от друга — със салтово-маяцките. Въз основа на произволно подбрани материали от разнородни хронологически и по характер обекти от IV—VI в. (да се разбира II—VI в.?) Ж. Вължарова заключава категорично, че непосредствена приемственост между късноантичната култура у нас и тази от I и II няма. Така култура I, в частност керамиката, има славянски произход, а II — славянобългарски.[21] В група В авторката различава два типа керамика, като първия свързва със славянската традиция, а втория — със салтовско-прабългарската. Чернолъскавата керамика (група Г) се свързва с прабългарите.[22] Контакти на славянското население с местното късноантично население Ж. Вължарова е склонна да търси в планинските области на Южна България. Според нея те се илюстрират с наличието на пандантиви и керамични съдове от византийски произход, които се намират в славянските некрополи в с. Абланица и с. Мишевско. Византийско влияние се проявява и в появата на амфори — вносни и местни подражания.[23]

Цитираният още в началото труд на Л. Дончева-Петкова „Българската битова керамика през ранното Средновековие (края на VI—XI в.)“ представлява първото обобщаващо изследване. Авторката решава някои основни въпроси на керамичното производство в средновековна България. Проследява се процесът на създаването — от добиването на глината до получаването на готовата продукция. Събран е целият достъпен материал, като чрез точни математически изчисления е класифициран въз основа на формата. Направен е опит да бъдат поточно датирани някои съдове или керамични групи. Подробно е разгледана орнаментацията, посочени са местата на разпространение на релефните и врязаните знаци върху керамиката. Важно постижение на труда е картографирането на находките и изработването на еволюционни схеми както за отделните групи, така и за цялата керамика. Доколкото е възможно в едно подобно изследване, поставен е и въпросът за произхода и етническата принадлежност на ранносредновековната битова керамика. Авторката е на мнение, че в раннобългарската керамика се съчетават традиции на славянското и на прабългарското керамично производство. Хибридни форми съдове се появяват през IX и X в. от сливането на двете керамични традиции. Авторката не поддържа мнението за наличието на местна антична традиция в керамиката. Тези традиции според нея трябва да се схващат като влияние на съвременната византийска керамика.[24] Изследването на Л. Дончева-Петкова има сериозни и неоспорими резултати, без използването на които е невъзможно да бъде направена крачка напред в решаването на спорните въпроси за произхода на керамиката.

С произхода на раннобългарската керамика напоследък се занимава Д. Ил. Димитров, който обнародва резултатите от разкопките на раннобългарските некрополи във Варненско.[25] Авторът класифицира керамиката, затворена в хронологическите граници VIII—IX в. и

отчасти X в., въз основа на най-важните технически и орнаментални особености. Особено важен резултат от неговите изследвания е разработването на хронологията на керамиката въз основа на повече сигурни белези. Съществено значение имат и наблюденията върху технологията на производството.

Спорните въпроси около произхода на българската керамика са разглеждани и в чужди изследвания, главно на съветски и на румънски археолози. По-важните от тях са обобщени в работите на С. А. Плетньова[26] и М. Комша.[27]

От направения преглед на литературата произтичат няколко важни констатации: керамиката, най-масовият и най-често срещан археологически материал, заема едно от основните места в изясняването на етногенетичните и културно-историческите процеси. Доколкото историята на производствените навици в грънчарството е свързана най-тясно с историята на нейните носители и потребители,[28] това е напълно оправдано. В обработването и изследването на конкретния материал в посочените и в някои други работи авторите използуват най-разнообразна методика — от елементарната статистическа обработка до културно-историческата характеристика. Сигурно датираните затворени комплекси (некрополите и в редки изключения жилища, ями, производствени съоръжения и др.) лежат в основата на формално-типологичното изследване на керамиката в обобщаващите трудове[29] независимо дали възприетият основен признак за класификация е предназначението и формата или технологическата характеристика (в повечето случаи чисто визуална). В някои работи в една и съща класификационна таблица са използувани като основни два различни принципа на класификация — етнически и формален.[30] За румънската археологическа литература в последните години е характерно въвеждането на историческия принцип на класификация — предфеодален, раннофеодален и т. н., или заменянето на етнокултурната характеристика с въвеждането на имената на епонимни селища — например „култура Дриду". Използуват се и географски понятия, като „Карпатодунавска", „Балканодунавска" и т. н., лишени от етническо съдържание.[31] Общоразпространеният принцип на класификация в нашата литература е етническият. Но и тук в терминологията съществува многообразие. Най-често употребяваните термини са „прабългарска", „раннобългарска", „салтовска" и „салтовски тип" като синоними на прабългарска.

Съществуват разногласия в определянето на предназначението на даден вид съдове, макар характеристиката въз основа на формата и технологията да е еднаква. Общ недостатък и на конкретните, и на чисто теоретичните изследвания е голямата категоричност на изводите. Това особено се отнася до публикувания материал от селищата, в повечето случаи многопластови, с нарушена стратиграфия. Без необходимата икономическа и социална оценка на паметниците са и повечето от направените етнически характеристики. Що се отнася до теоретичните изследвания, те в голяма степен носят елемент на преднамереност и стоят в пряка връзка с ориентацията на авторите към една от няколкото широко известни исторически теории за формирането на

българската народност.[32] Онова, което е важно за нас в конкретния случай, е оценката на античната традиция в керамичното производство на средновековна България. За да се разбере важността на дадения въпрос, трябва още веднъж изрично да се подчертае, че носител на определени производствени традиции е етносът и запазването или изчезването на тези традиции означава запазване или изчезване на етноса.[33] За нас особено важни са следните изводи на А. А. Бобрински: 1. На дозанаятчийския етап на развитие (а в селските производства и в занаятчийския) предаването на грънчарските навици се осъществява в рамките на много малки етнокултурни групи; 2. Проникването на чужди елементи в керамиката на такива групи означава присъствие на носители на чужди традиции; 3. За дозанаятчийската епоха на производство на глинени съдове, когато те се произвеждат почти във всяко село, смесването на разни грънчарски традиции би могло да се смята като признак за смесване между самите носители на различни технологии на основата на брачните връзки.[34]

Ако основните изводи на Л. Дончева-Петкова, че керамиката в края на VIII в. престава да бъде домашен занаят и става дело на майстори-грънчари[35], са верни, изследването на традициите от VII и VIII в. придобива важността на първостепенен извор за етническата история.

В литературата не съществува единство в съдържанието на понятието антична традиция. Създаването на Първото българско царство в територии, в които векове наред се развива антична цивилизация, простото сравнение между културата на античността и културата на т. нар. варварски народи води много от авторите до единствено логичния при такъв подход извод за примитивността в културните традиции на „номадите" прабългари. В такъв случай съвсем естествено е крайното заключение за приоритета на късноантичните местни традиции във формирането на старобългарската култура.

Разновидност на това схващане е определянето на славяните като етнос, който в процеса на асимилация на завареното население в VI и VII в. поглъща и препредава в културата на Първото българско царство завареното антично наследство. В повечето автори античното културно наследство се схваща като непосредствено влияние на съвременната византийска култура, осъществявано или чрез контактите с балканските провинции на империята, или чрез посредничеството на Северното Черноморие.

С обнародването на материалите от некропола до Нови пазар, с проучванията на Д. Ил. Димитров[36] и Ж. Въжарова[37] върху некрополите от Североизточна България в нашата археологическа литература се налага все повече мнението, че прабългарите идват на Балканския полуостров с оформена керамична традиция, подобна или напълно еднаква с традициите в керамичното производство на така наречената салтово-маяцка култура. Това мнение от работата на Л. Дончева-Петкова се превръща в убеждение. Оценката на тези автори за степента на влияние на прабългарската керамична традиция вече в условията на занаятчийското производство на Първото българско царство е различна. Д. Ил. Димитров[38] умножава многократно степента на това влияние, което приписва на непрекъснатия или на отделни вълни при-

ток на българско население от територите на Хазарския каганат.[39] В изследванията от последните години особено остро се усеща влиянието на модела на възсъздаване керамичното производство в територите на разпространение на салтово-маяцката култура.[40]

Единствено Ст. Станчев в по-ранните си работи[41] се опита да постави формирането на културата на прабългарите на по-широка основа, следвайки в общи линии концепцията за движението на прабългарите като част от Великото преселение на народите. Този правилен подход не е довел автора до единствено правилни резултати. Обективните предпоставки за това се съдържат в степента на проучване на културата на варварските народи преди 30 — 35 години. Освен това крайните изводи се дължат отчасти на избраната от автора методика.[42] Изучаването на типологията на отделни вещи, в това число и на отделни форми на керамични съдове, води автора в някои случаи до далечни аналогии, които обясняват произхода на формата, но не допринасят за изясняване на културно-историческия комплекс, към който тя принадлежи. Достатъчно е да посочим, че иначе на пръв поглед противоположните схващания на Ст. Станчев и Ст. Михайлов за датировката и етническата принадлежност на некропола не се различават съществено при оценката на керамичния комплекс. И двамата смятат керамиката за сармато-аланска — единият по етническа, другият по културна принадлежност и произход. Третата ѝ характеристика — като германска, принадлежи на Б. Бьотгер[43], който в своята методика се доближава до Ст. Станчев и Ст. Михайлов.

И така, изхождайки от възможностите на керамиката в зависимост от степента на развитието ѝ като основен източник за етническата и културна история, смятаме, че изследване върху античните традиции в керамичното производство е не само необходимо, но и наложително. Като се основаваме на убеждението, че културните традиции на прабългарите и специално керамичното им производство се формират в пряка връзка от политическите, икономическите и културните условия на епохата, известна като Велико преселение на народите, като основен подход на настоящата работа избираме сравнението с една по-широка географска територия, в която прабългарите са засвидетелствувани между IV и VIII в.

В подобно изследване българските археолози имат някои неоспорими предимства пред изследвачите на тези паметници в чужбина. На първо място, тук стоят писмените извори, които сигурно осветяват пътя на прабългарите през тази епоха и в по-голяма или в по-малка степен на достоверност съобщават етническия състав на племената, известни под името българи. На второ място, на базата на историческите изследвания е решен в общи линии въпросът за етногенезиса на българския народ.[44] В последна сметка археологическите проучвания създадоха предпоставка за етническа характеристика на ранната българска керамика. Въведени са понятия като относителна и абсолютна датировка на керамиката от Първото българско царство. Обнародвани са сигурни етнокултурни комплекси (главно некрополи) от времето на заселването на прабългарите. Достигнат е един от важните изводи за

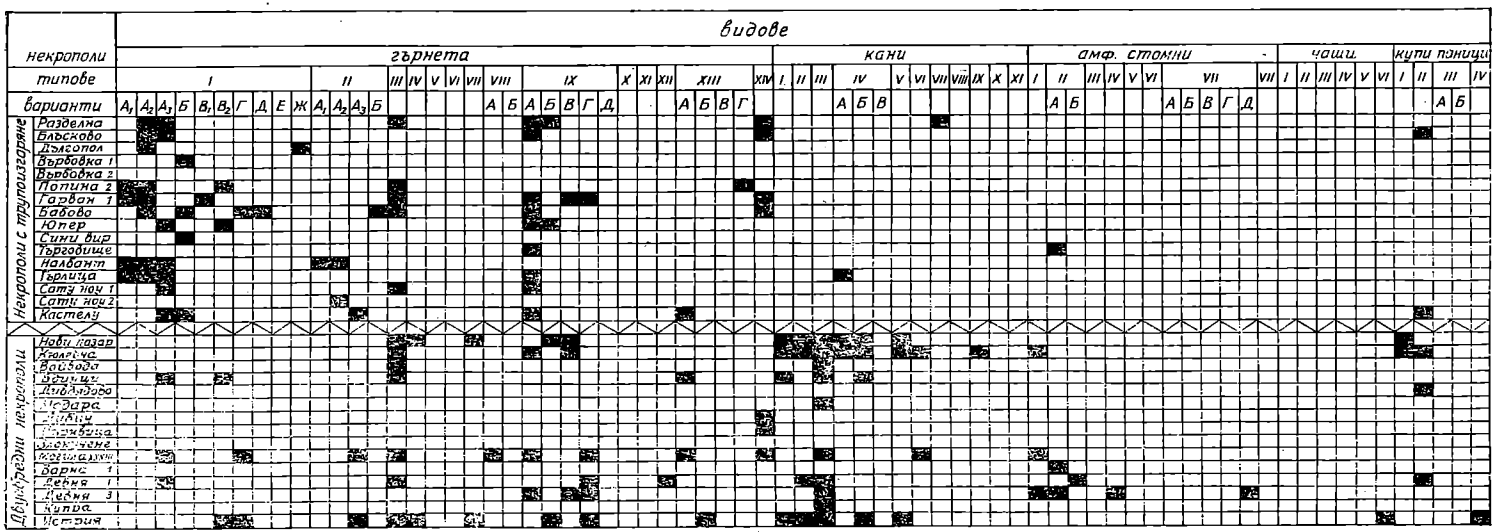

Табл I. Типологично разпределение на керамиката в некрополите — по Л. Дончева-Петкова

културната история на прабългарските племена — устойчива и етнографски определена традиция, създадена най-малко век или дори повече преди появата им на юг от Дунав.

Изследванията, особено през последните 10 — 15 години, в СССР, Румъния, Унгария и Чехословакия, дават известна сигурност в оценката на прабългарската културна и етническа история от времето преди създаването на българската държава.

Основна цел на автора на настоящата работа е да постави на по-широка териториална и хронологическа база проучването на античната традиция в керамичното производство на прабългарите. Под антична традиция разбираме възприемането на постиженията в керамичното производство на късната античност от прабългарите във времето на Великото преселение на народите. Основният метод, който използуваме, е сравнението не на отделни форми или дори категории керамика, а на керамиката от цели комплекси — некрополи, датирани около или век след създаването на българската държава с паметници от Средна и Източна Европа, близки по време или възникнали при приблизително еднаква етнокултурна ситуация. Класификацията на керамиката, изработена от Л. Дончева-Петкова, ни дава увереност, че констатираните от нас явления ще могат да се разпростират върху по-широк кръг паметници — селища или дори единични находки. Ще използуваме и личните си наблюдения върху необнародвания изцяло керамичен комплекс от прабългарското селище при с. Топола, Толбухински окръг.[45]

Далеч сме от убеждението, че много от поставените въпроси на настоящия етап от проучванията могат да получат окончателно разрешение. Най-трудно и най-безрезултатно по наше мнение в настоящия момент е решаването на въпросите около местното културно наследство. При създадените от румънската археология автохтонни теории за произхода на културата в Карпато-Дунавската област едно подобно изследване изисква специални занимания с културата на ранновизантийското село, с производството на манастирите и т. н., които наред с големите ранновизантийски градове са основни производители на керамика през V—VII в. Изисква се задълбочено проучване на териториите на север от Дунав през същия период, каквото засега съществува само отчасти в румънската литература.[46] Липсата на конкретни изследвания у нас, пък и не само у нас върху цялостния развой на ранновизантийския керамичен комплекс[47] би направило такова изследване за средновековната керамика не само непълно и прибързано, но и в много случаи погрешно. Известна насока в това отношение могат да дадат работите на А. Л. Якобсон върху Източен Крим и Югозападна Таврика[48], където, както е известно, се осъществява сливане в културно и отчасти в етническо отношение между българските племена и завареното варваризирано гръцко селско население. Приликите между т. нар. Кримски вариант на салтово-маяцката култура и тази на Дунавска България могат да бъдат предмет на отделно изследване. Отсега може да се каже само, че тази прилика нито е формална, нито е случайна. Особено внимание в това отношение заслужава територията на Добруджа, където като че ли са се осъществявали подобни процеси, дали особени оттенъци на старобългарската керамика.

I. *Керамичният комплекс от некрополите — тип Разделна*[49]

Керамичният комплекс от некропола при Разделна е характеризиран най-добре в работите на Д. Ил. Димитров.[50] Датировката на некропола в VIII в. не предизвиква възражение. Особено сигурно основание за това са металните вещи — главно накити, които тук са в поголямо количество и със сигурна хронология.[51] Развитието на този тип некрополи в IX и началото на X в.[52] е характеризирано главно въз основа на еволюцията на погребалния обряд: отмирането на известни погребални традиции и създаването на нови под влияние на едни или други фактори.[53] Керамиката от по-късните некрополи най-общо върви към изработване на по-стандартизирани типове, разнообразяване на видовете и орнаментиката, усъвършенстване на технологията, увеличаване на грънчарските знаци и т. н.[54]

В некропола при Разделна според изследването на Л. Дончева-Петкова[55] са представени следните видове и типове керамика: гърнета тип I, варианти A_2, III тип, IX тип, вариант А; кана тип VII и паница тип II.

Според Д. Ил. Димитров[56] сред гърнетата от първата технологическа категория — с врязана украса, се наблюдава изключително разнообразие. Наред със съдовете с конусовидно и яйцевидно тяло (103 от 145) се срещат и гърнета с крушовидно (36), сферично (3) и бъчвовидно (3) тяло. По-голямо еднообразие съществува в оформянето на устието, което е добре изразено, с добре очертана цилиндрична шийка и завършва с косо обрязан ръб. По-редки са гърнетата с устия с надебелен и заоблен ръб. Съдовете от пречистена глина са представени от сферични гърнета, кана и паница.

В останалите некрополи с трупоизгаряния в Североизточна България и Добруджа, датирани VII—IX и началото на X в., са представени още показаните на таблица I категории, типове и варианти съдове.[57]

Онова, което прави впечатление при керамиката от некрополите тип Разделна, е постоянното съчетание на двете основни технологически разграничени категории керамика: от песъчлива глина с врязана украса и от пречистена глина с излъскана или съчетание от врязана, релефна и излъскана украса. Всичките са изработени на грънчарско колело от лек тип — ръчно. Грънчарското колело е използувано или изцяло при оформянето на съдовете, или само при обработване на горните части и нанасянето на орнамента. Частен случай представляват некрополите, обособени от Ж. Вължарова в I хронологична група (VI—VIII в.).[58] Свързването им с една локална група славяни, дошли от областта на разпространение на културата Хлинча I, ни се струва засега най-сполучливо.[59] Керамика на ръка впрочем се намира и в други некрополи (Разделна, Бабово, Юпер), без този факт да е отчетен при определяне на хронологията им. Особено важно в случая е, че досега в Северна България и Добруджа не е открит некропол, в който да е представена само така наречената култура I.

Постоянното съчетание на керамиката с врязана украса (в този тип некрополи тя достига до 90%)[60] и тази от чиста глина с излъскани ивици е тълкувано различно от авторите. Няма да се спираме на от-

давна изоставеното схващане, че керамиката с врязана украса е изцяло славянска. Този въпрос е получил най-сполучливо обяснение в изследванията върху т. нар. салтово-маяцка култура[61], където също се наблюдава постоянно съчетание на двете керамични категории. Но ако за териториите на Хазарския каганат хронологическият приоритет на работените на колело „салтовски" тип съдове с врязана украса пред славянската роменска керамика е отдавна известен факт, у нас няма и не може да има такава категоричност. Простото позоваване на примери от Хазария не може да даде отговор на този въпрос. Установеният факт, че дакийските или българските славяни още през втората половина на VI и началото на VII в. познават и използуват грънчарското колело,[62] не може повече да бъде пренебрегван. Само незачитането на този факт може да доведе до извода, че славяните, правейки керамика на ръка или на примитивно колело, са се ползували от услугите на пазара, за да си набавят „салтовска" керамика на колело.[63] Убедителният извод на Л. Дончева-Петкова за характера на грънчарското производство в началните векове от образуването на българската държава прави подобно твърдение безсмислено.[64]

Детайлното анализиране на погребалния обряд, ритуалните особености и керамиката са довели Д. Димитров до много важния извод, че не по-късно от първата половина на VIII в. в Добруджа и Североизточна България се заселва славянска група и че още преди заселването си в земите на Долния Дунав, някъде по̀ на север тази група е влязла в тесен културен контакт с някоя прабългарска група, от която е приела редица елементи на материалната култура и преди всичко на керамичното производство. Д. Димитров смята, че в този район се заселват две славянски племенни групи, но и двете още преди настаняването си са влезли в тесен контакт с прабългарско население, което може би ги е увлякло в движението си към Долен Дунав.[65]

Върху ранните контакти на славяни и прабългари обърна внимание още Д. Т. Березовец[66], в чиято работа е очертана най-общо географската зона, в която са установени тези контакти.

Съчетанието на керамиката с врязана украса с керамика с излъскани ивици в некрополите — тип Разделна, изключва възможността този тип паметници да са оставени от славянско население, преселено от Олтения и Мунтения. Такова съчетание се открива в находките от VI—VII в. в Трансилвания,[67] но там излъсканата керамика принадлежи на гепидското население и има друг облик.[68]

Констатацията на Д. Димитров, че керамиката е смесена, но етапите на еволюционното ѝ развитие не могат да се установят на юг, а на север от Дунав, ни насочва към ареала на разпространение на културата — тип Пенковска, където според изследвачите се установяват най-ранните контакти между славянско и прабългарско население.[69]

В обсега на нашата работа не влиза подробното разглеждане на Пенковските паметници. След първите публикации на материали от този етнокултурен регион[70] последваха редица по-общи изследвания, в които е направен опит да се проследят географските и хронологическите граници, произходът му, връзките и взаимните влияния със съседните и синхронни култури, както и възможностите да се проследи разви-

тието му в по-късните паметници от същия район.[71] Най-спорен и до днес си остава въпросът за етническата атрибуция на Пенковските паметници.[72]

Според И. П. Русанова, на която принадлежи най-сполучливата характеристика на пенковския тип съдове в цялото им многообразие, във формирането на условно наречената Пенковска култура субстратна роля играе културата на останките от черняховското население, върху която се наслояват през VI в. собствено славянски културни традиции, идващи от население с култура — тип Прага-Карчак.[73] Във връзка със специфичните задачи на своето изследване И. П. Русанова отделя малко място на т. нар. пастирски елементи в пенковската култура, считайки ги за компонент на алано-българското население. Последното според нея е живяло в непосредствено съседство или съжителство със славяните в последните, преходните етапи от култура Пенковска към култура Лука-Райковецка. Между пастирски и салтовски елементи според тази авторка има пълна еднаквост и като следствие от това появата им в славянските паметници между Днестър и Днепър е поставена в VIII—IX в.[74] Фактът, че в Молдавия пастирската керамика се открива именно в паметници от VI—VII в.,[75] е отминат без внимание. Този факт обаче според нас има решаващо значение за разбирането на произхода на паметниците от пенковския културен кръг. И. А. Рафалович посочва, че раннославянските паметници в Молдавия имат смесен характер и още в този период освен славянските в тях се проявяват черти на неславянска, по всяка вероятност номадска култура.[76]

Върху близостта на керамиката тип Чурел в Мунтения с ръчната на номадите от степите на Северното Черноморие обръща внимание и самата Русанова.[77]

Разпространението на последната и в аварските и аваро-славянските некрополи в Унгария,[78] както и в областта на пенковската култура, и непосредственото ѝ продължение в т. нар. салтово-маяцка култура дава основание тя да бъде сметната за българска етнографска черта във всички посочени паметници.[79]

По-сложен е въпросът за облика и характера, както и за хронологическото и териториално разпространение на пастирската керамика, работена на грънчарско колело. Определянето на тази като салтовска, салтоидна, алано-българска и т. н. се нуждае от доуточняване. Тези различия в характеристиката ѝ идват като следствие от неточното и нееднаквото у отделните автори описание на тази керамика. В последно време се налага компромисното схващане за нея като синтез между черняховски и салтовски керамични традиции.[80]

Така както е представена пастирската керамика от разкопките на епонимния паметник, тя се състои от два типа: 1. Сферични гърнета с цилиндрична шия и незначителни различия в оформянето на устието — всички украсени с излъскани ивици и врязани хоризонтални линии, работени на бързо колело; 2. Гърнета от глина с пясъчни примеси, чиито форми наподобяват ръчната със заоблено тяло — тип пенковска, но са работени на ръчно колело и украсени с врязани хоризонтални и вълнисти линии (таблица II-А). Последните типологически

се доближават до един тип работена на колело керамика от култура Лука-Райковецка, от една страна, а, от друга — до кухненските гърнета от т. нар. салтово-маяцка култура.[81]

Тъй като датировката на Пастирското градище в V—VIII в. не дава сигурни указания за времето на появата на пастирската керамика, сме принудени отново да се обърнем към Молдавия. Както вече отбелязахме, на някои паметници (Ханска II) класическите представители на гърнетата от пенковския тип се съпровождат от съдове с излъскани ивици от пастирски тип. В самия край на тази група паметници (втората половина на VII в.) тук се появява и втората категория керамика на колело с врязана украса, означена като ранен представител на Лука-Райковецката група. Тук трябва да се припомни, че в селището Алчедар появата на тази втора група е датирана с монета на Юстиниян, препечатана при Фока (602—610 г.).[82]

Появата на керамиката с излъскани ивици в селищата по течението на р. Тясмин се тълкува като присъствие на население, произвеждало тези съдове.[83] Под въздействието на тази именно керамика, както смята Д. Т. Березовец, в славянския тип на ръка с врязана украса настъпват технологически и тектонични промени. Основна роля за това играе възприемането на грънчарското колело.[84] Определянето на пастирската керамика като салтовска и производствения й център в Канцирка уточняват според Д. Т. Березовец хронологията на селищата с такива паметници в края на VII и VIII в.

Тук искаме да обърнем внимание на един важен факт, че пенковските селища от втората хронологическа група[85] съдържат в незначително количество съдове с излъскани ивици.[86] Създава се впечатление, че носителите на тази керамика напускат областите, в които тя за пръв път се появява. У нас са широко известни работите на М. И. Артамонов, в които той за първи път очерта в общи линии характерните черти на т. нар. пастирска култура.[87] В съветската литература отдавна са посочени уязвимите, слабо аргументирани доводи на автора за етническата атрибуция на културата.[88] В последните работи обаче са пренебрегнати две много важни указания на М. И. Артамонов, които засягат както цялостния характер на културата, така и керамиката.[89] В своите работи М. И. Артамонов никъде не слага знак на равенство между салтовската и пастирската керамика. Последната според него типологически се доближава до черняховската, ако и от нея да я отделя значителен период от време.[90]

На тези особености на керамиката обръщат внимание някои от първите изследователи на пенковския кръг паметници.[91] Според М. И. Артамонов правото на съществуване на отделна пастирска култура се налага от близкото сходство с паметници от аварския културен кръг в Средна Европа,[92] където се очертават повече или по-малко сполучливо етнографските черти на българите-кутригури.[93] Генетическото родство на волинцевската керамика с пастирската, на което обръща внимание М. И. Артамонов[94], струва ми се, вече не се оспорва от никой. То е още едно доказателство, че тя не е просто културен епизод в паметниците от пенковския кръг. Волинцевската керамика е разграничена от салтовската.[95] Тя има своя предистория и не е свързана нито по произход, нито по принадлежност със салтовската.

Въпросът за производството на пастирската керамика в центъра Канцирка трябва да бъде решен в отрицателен смисъл. Аланската принадлежност на грънчарските центрове от Днепърските прагове днес вече не се дискутира. Изтъкнатата от А. Т. Брайчевска[96] близост със севернокавказките алански паметници, на което ще се спрем подолу, е потвърдена от обстойното проучване на В. А. Кузнецов.[97] Както се изтъква напоследък, пастирската и канцирската керамика се доближават по химическия състав на глината и по технология, но се различават рязко по форма и орнаментика.[98] Във втората фаза на културата Пенковска двете традиции се проявяват едновременно, но това е факт от хронологическо естество, който не може да реши въпроса за произхода на едната от другата категории.

Пастирската керамика не е аланска (канцирска) и не е аланобългарска (салтовска), тъй като предшествува появата им съответно с един и един век и половина и не намира продължение в нито една от двете. Според нас най-голямо право има М. И. Артамонов, който обособява отделна пастирска култура сред по-широкия етнокултурен и географски район на пенковския тип. В паметниците на последната на територията между Прут и Днестър и в някои от областта на Днепър[99] се отразява процесът на културна и етническа инфилтрация между двете култури, нормалният ход на който според Артамонов[100] е нарушен от нашествието на хазарите в южноруските области.

Естественото продължение на този процес, както би следвало да се очаква, се развива в териториите на запад от Днепър — Бесарабия, Молдавия, Влахия, Добруджа и Североизточна България — част от обширната територия на Първото българско царство.

Некрополите — тип Разделна, отразяват само един от аспектите на този процес. Керамиката от тези некрополи(табл. II Б, В) дава повече възможности да се търси и уточни произходът на самата пастирска култура. Както вече е посочено от Д. Димитров, в Разделна съществува изключително разнообразие в технологията, типовете и вариантите на съдовете. Основната форма и в двете технологически категории е гърнето. По изключение, както това е отбелязано от Д. Димитров, в тези паметници се срещат и други видове съдове (табл. I). По-еднообразни технологически и по форма са гърнетата от фина глина, които представляват пряко продължение на пастирските форми[101]. Сред тази керамична категория се откриват и гърнета с издължено конусовидно тяло и цилиндрична или фуниевидна шия.[102] Те намират паралели сред волинцевската керамика.[103] Според С. А. Плетнева в този тип съдове се съчетават две традиции — славянска форма и салтовска технология и украса.[104] Подобни паметници са разпространени на територията на Прутско-Днестърското междуречие и Крим.[105]

Керамиката от фина глина е единна във всички некрополи с трупоизгаряне, които са близки хронологически до този в Разделна.

Сред групата на съдовете с песъчлива глина и врязана украса съществува по-голямо разнообразие както по отношение на формата, така и в орнаментиката. Спецификата на орнаментиката на славян-

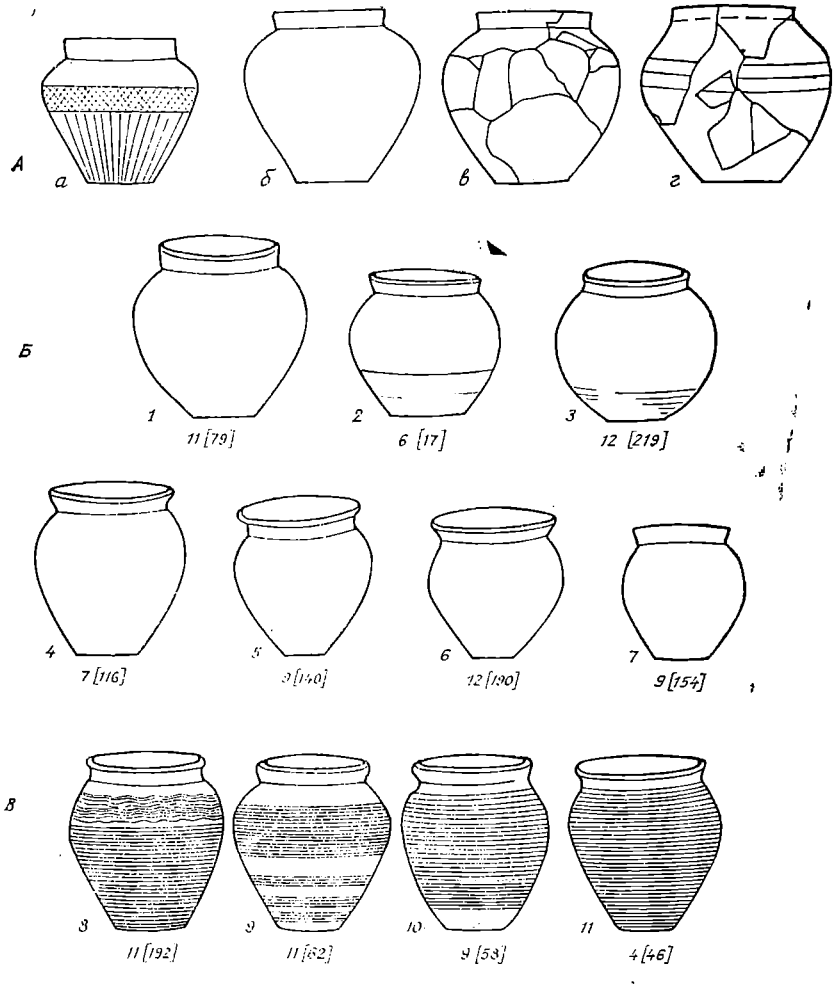

Табл. II. А (а-г). Пастирско-волинцевски форми — по М. И. Артамонов
Табл. II. Б, В (1—11). Керамика от некропола при Разделна — по Д. Ил. Димитров

ските и т. нар. алано-български съдове от областта на салтово-маяцката култура е добре позната.[106] В некропола при Разделна доминира прабългарският начин на орнаментиране.[107] Разнообразието на формите намира аналогии единствено в по-ранните и синхронни на Разделна аварски и аваро-славянски некрополи от Среден Дунав, където

господствуващ керамичен тип е условно наречениият дунавски тип (табл. III Б).

Въпросът за произхода на дунавския тип керамика е дискусионен.[108] Разглеждането му надхвърля задачата на тази работа. Като изхождаме от развитието на славянската керамика на територията на

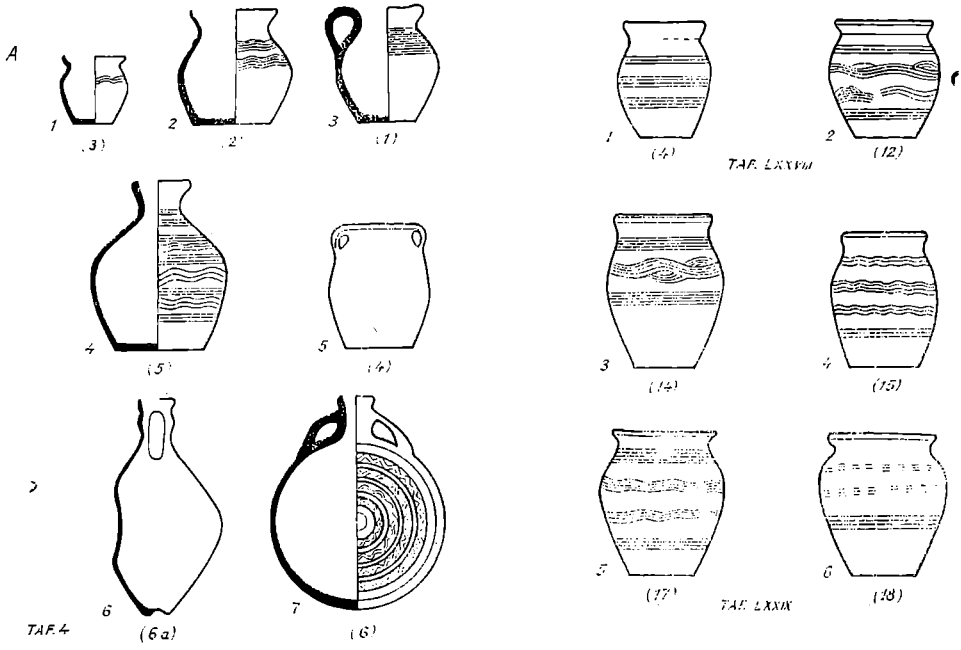

Табл. III. А (1—7). Сива керамика от Унгария — по Г. Рознев
Табл. III. Б (1—6). Дунавски тип керамика — по Зл. Чилинска

Румъния,[109] както и от типологичната приемственост между някои съдове от Разделна и ръчната раннославянска, склони сме да приемем участието на славяните във формирането му. Окончателното оформяне на дунавския тип керамика, наред с който продължават да се произвеждат и ръчни съдове от пражки тип, се поставя между 600—700 г.[110] В Унгария този тип се появява като пряко следствие от развитието на „местното" керамично производство, значителен дял в което заема керамиката на гепидите.[111] Не е без значение да се отбележи, че българските славяни се запознават най-напред с това производство в Трансилвания (табл. IV, V).[112]

В ранната аварска епоха в Южна Унгария възникват центрове за създаване на сива керамика с врязана украса, където са представени малки широки, почти цилиндрични, кълбовидни гърнета и други бутилковидни съдове (табл. III А).[113] Некрополът при Kiskörös Pohibuj от който са посочените образци, е датиран в първата половина на VII в. и е поставен от Д. Чалани сред ареала на разпространение на памет-

ниците на българите-кутригури.[114] Производството на този интересен тип керамика и технологическите ѝ особености са добре изследвани.[115] Произходът ѝ остава неясен. Г. Гознер допуска производството ѝ в работилниците на завареното население под въздействие едновременно на гепидската и късносарматската (роксоланска) традиция.[116] Послед-

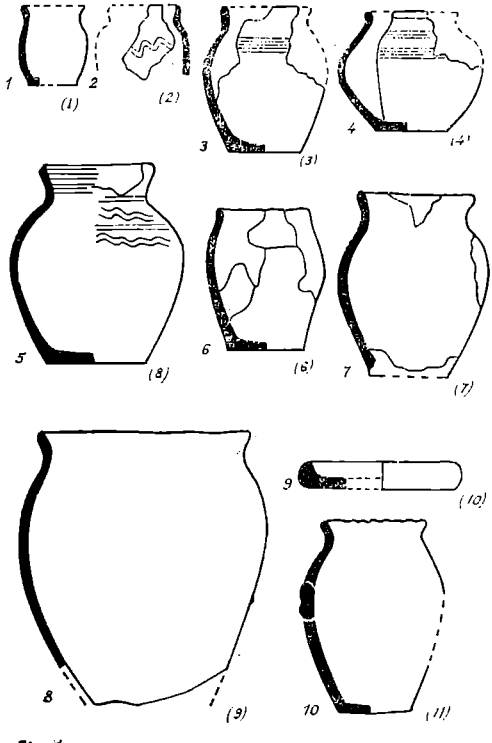

Fig. 3

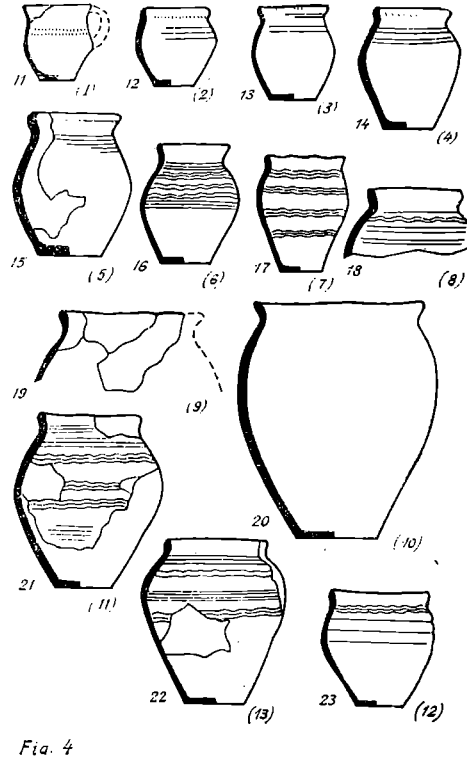

Fig. 4

Табл. IV. (1—23). Славянска и „местна" керамика от Румъния — по М. Комша

ната няма панонски, а източен произход. Посочените от унгарския изследвач паралели произхождат от могилни гробове от областта на г. Покровск, датирани между IV—VII в. Технологически тя е близка до сивата излъскана керамика от пастирската култура. Наблюдава се известно сходство и в някои от формите на съдовете от керамичния комплекс от южните части на селището в т. нар. Балка Яцева, както

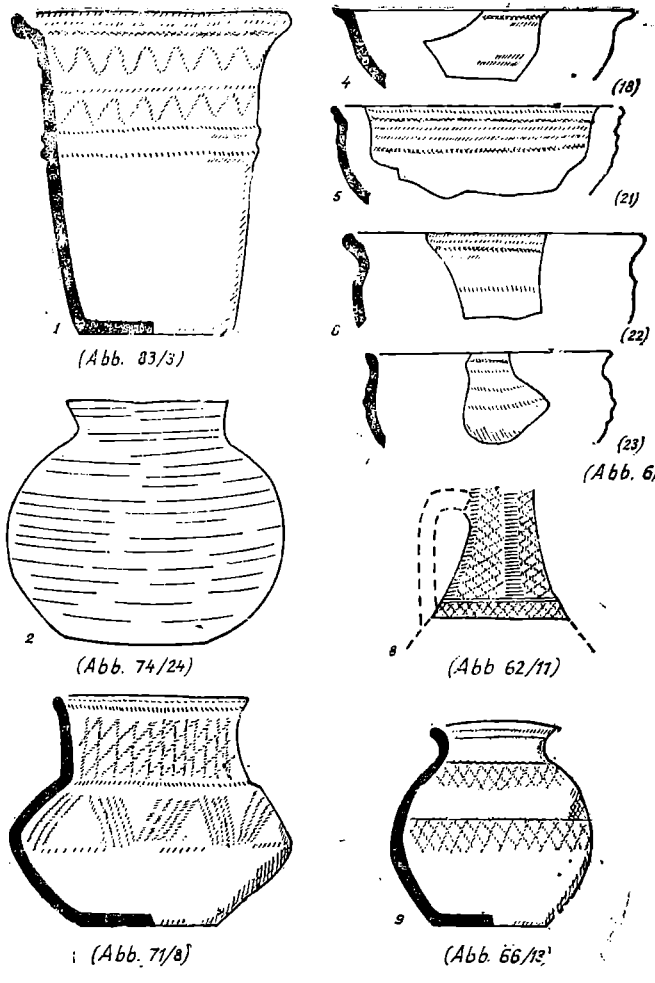

Табл. V. (1—9). Гепидска керамика от Трансилвания — по **К.** Хоредт

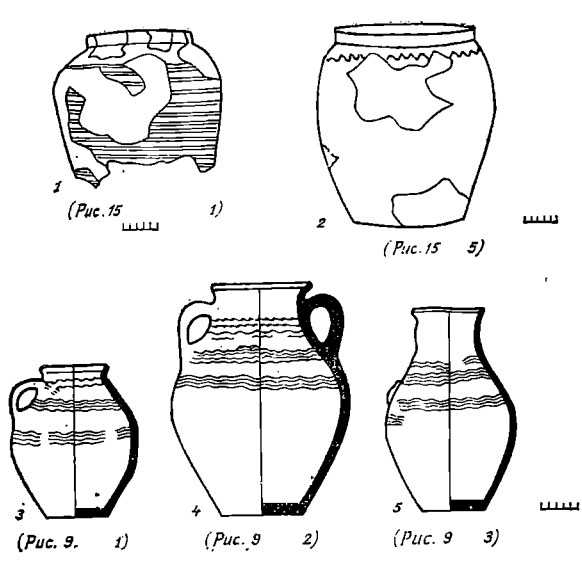

Табл. VI. (1—5). Керамика от с. Свистуново и с. Алексеевка — по А. Т. Брайчевская

и от селищата в Свистуново и Алексеевка, отнесени от А. Т. Брайчевская към VIII—X в. (табл. VI).[117]

В някои гепидски гробове от аварската епоха се срещат гърнета от фина глина и излъскана украса, които се доближават типологически до тези от пастирската култура и в Разделна.[118]

Едва ли може да се оспорва, че в ранната аварска епоха българските племена заедно с аварите са едни от основните консуматори на т. нар. дунавски тип керамика и сивата фина с врязана украса. Един от примерите е цитираният от нас некропол при Kiskörös Pohibuj. Възможно е след завръщането си в областта на Днепър българите да са произвеждали същите или подобни керамични изделия. Употребата на грънчарското колело е засвидетелствувана от VII, а не както твърди С. А. Плетнева, от VIII в.[119]

Приликите между керамиката от Разделна, аварските и аварославянските некрополи от Среден Дунав и пастирските и волинцевските паметници от СССР могат да се дължат само на участието на българите-кутригури в създаването и на трите типа културни комплекси. Различията вероятно се дължат на нееднаквата (в количествен и качествен смисъл) степен на това участие, както и на различната етническа и културна среда, в която българите попадат като следствие от своята сложна политическа история.

Според някои изследвачи е възможно археологическите паметници на българските племена да бъдат отделени и характеризирани още от хунската епоха. Културата на българите през аварската епоха има източен, готско-хунски произход и се развива под силно византийско влияние.[120]

Отговорът на този въпрос може да дойде само след проучване на паметниците в Северното Черноморие, главно в Източен Крим и Боспор, където напоследък се откриват останки от епохата след хунското нашествие, създадени при активното участие на потомци на черняховското население.[121]

Засега за нас е ясно, че керамичната традиция на българските племена на Днепър, представена в двете ѝ технологически разновидности, няма алански произход, а вероятно е свързана с асимилация на оцелялото черняховско население. От VI—VII в. тази традиция се разпространява чрез българите. Появата на занаятчийски керамични центрове като Пастирското градище вероятно отразява момента, в който българските племена на Днепър преминават към уседнал живот.[122] Малко след това тази керамика става масово производство, произвеждана е във всяка селище. Формирането на този тип домашно занаятчийство бележи момента на пълното усядане на българите, прекъснат, както видяхме по-горе, по политически причини. Продължението на тази именно керамична традиция е отразено в съдовете от некрополите — тип Разделна. Запазват се общите технологически особености, но се появяват чужди (славянски) форми като пряк резултат от инфилтрация на славянски племенни групи. Началото на този процес започва още в последните фази на културата Пенковска — преход към Лука-Райковецка. Славяните възприемат грънчарското колело и възпроизвеждат формите на ръчната си керамика. Врязаната украса върху славянските ръчни и работени на колело изделия нямат славянски произход. Тук трябва да припомним, че М. И. Артамонов, обяснявайки формалното сходство между славянската и прабългарската керамика с врязана украса, отбелязва, че двете имат обща, но не славянска основа.[123]

В некрополите тип Разделна освен гърнета се срещат и други керамични форми — кани и купи. Интерес за нас представлява формата на каната от Разделна, която за съжаление не може да се възстанови изцяло. Биконичното ниско тяло, което я характеризира, няма паралели в каните от салтовската керамика. Типологически то стои по-близко до някои кани от културата Сънтана де Муреш-Черняхово.[124] Отсъствието на краче я доближава повече до късната германска керамика от Унгария и Северозападна Румъния.[125] Каната от Гърлица и купата от Разделна като форми са широко разпространени в двуобредни некрополи от Североизточна България и Добруджа.

II. Керамиката от некрополите — тип Нови пазар

В керамиката от този тип некрополи се наблюдава по-голямо разнообразие, отразено в табл. I[126] (табл. VII).

Многообразието на керамиката от некропола в Нови пазар и ранната му датировка[127] са насочили Ст. Станчев не само към едно по-широко типологично и културно историческо изследване, но са дали възможност за хронологическо подреждане на цялата известна дотогава керамика от новопазарския тип.[128] Както вече отбелязахме, тази работа на Ст. Станчев заслужава висока оценка. Изхождайки от архаичните белези на керамиката, авторът насочва вниманието си към

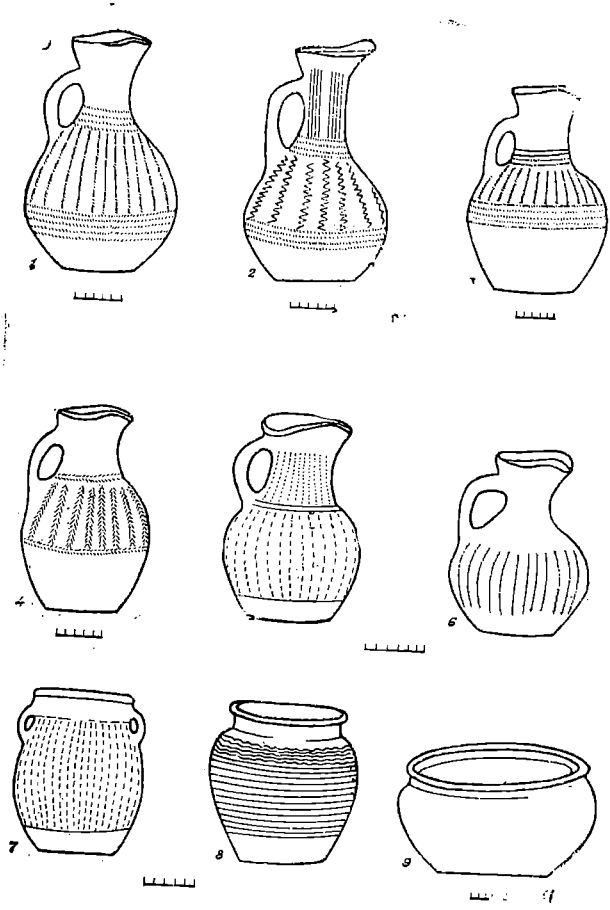

Табл. VII. (1—9). Керамика от некропола до Нови пазар — по И. Фодор

ранните паметници на салтово-маяцката култура. На първо място тук стои Верхнесалтовският некропол, където тази керамика намира най-сигурни паралели. Авторът констатира пълно единство между керамиката от двата некропола в технологическо и типологично отношение.[129] Нещо повече, според съдържащите се в съветската литература от това време указания това единство се разпростира и върху няколко алански некропола от Северен Кавказ, посочени като кавказки варианти на салтово-маяцката култура. Античните традиции в керамиката от втората група от Нови пазар Ст. Станчев след Н. Я. Мерперт[130] свързва с късносарматските или сармато-аланските народи от Северното Черноморие. Изделията от Нови пазар представляват късен етап в развитието на сарматската керамика.[131] Приликите с черняховската култура се дължат на постепенното прерастване на последната в салтово-маяцката култура по левия бряг на Днепър. От друга страна, в салтовската култура се проявяват преки връзки с по-ранните паметници на сарматите в степната Волго-Донска област.[132]

Позволихме си да цитираме по-широко основните изводи на Ст. Станчев върху керамиката от Нови пазар, които отразяват нивото на съветската археологическа литература в 50-те години. Независимо от натрупаната огромна нова литература прабългарската керамика продължва да се смята от някои автори за аланска.[133] На този въпрос най-добър отговор се съдържа в работите на И. И. Ляпушкин.[134] Салтово-маяцката култура според този изследвач се появява в 30-те години на VIII в. като следствие от вековното развитие на аланската култура в централните части на Северен Кавказ. В южните области на Украйна тя е донесена от разселилите се алани, а отделни нейни елементи са възприети от усядащите български племена, чиято култура може да бъде причислена само към широкото разбиране на понятието салтово-маяцка. Към тези елементи принадлежи и керамиката. Аланските и българските култури според Ляпушкин остават обособени до своята гибел. Собствено салтовската култура, в това число и най-ранният салтовски некропол, няма генетични корени в преходните на заетите от нея територии.

Културите на българските племена са обособени от С. А. Плетнева в български варианти на салтово-маяцката.[135] Културата на Първото българско царство е наречена от нея дунавски вариант на салтово-маяцката култура. Произходът на тази последната най-трудно може да бъде обяснен. Неопределените и твърде общи постановки[136] за еднаквите политически, икономически и социални процеси, както и еднаквите външни фактори (византийско влияние и славяни) трудно могат да се приемат като сполучливо обяснение на поразителното сходство в елементите на материалната култура на т. нар. български варианти на културата. Този факт е забелязан и от самата С. А. Плетнева, която настоява на непрекъснатите връзки между Дунавска България и Хазарския каганат.[137] При това сходството не може да бъде обяснено дори и от изтъкваната напоследък обща граница между двете държави.[138] За основа на културата и специално на керамиката С. А. Плетнева приема еволюционното развитие на аланската традиция, към която за разлика от И. И. Ляпушкин прибавя смесената култура на степните сармати и българите, създадена няколко века преди възникването на салтово-маяцката. Паметниците на тази култура тя не е в състояние да посочи, изхождайки от предварително възприетата от нея концепция за номадския облик на българските племена и усядането им под въздействие на вътрешни и външни фактори едва през VIII—IX в.

Някои от тези постановки са вече коригирани в нашата литература.[139]

В остро противоречие с тези изводи на С. А. Плетнева се явяват изследванията на българските паметници, в това число и некрополите — тип Нови пазар. Ще припомним само един от основните изводи на българските археолози, който направихме при прегледа на литературата: прабългарите идват на Долен Дунав със своя установена керамична традиция, която се проявява археологически още от края на VII и VIII в. Сам по себе си този факт изключва общата оценка на културата им като изцяло номадска, и то преди появата на салтово-маяцката. Производството на керамика през този период остава до-

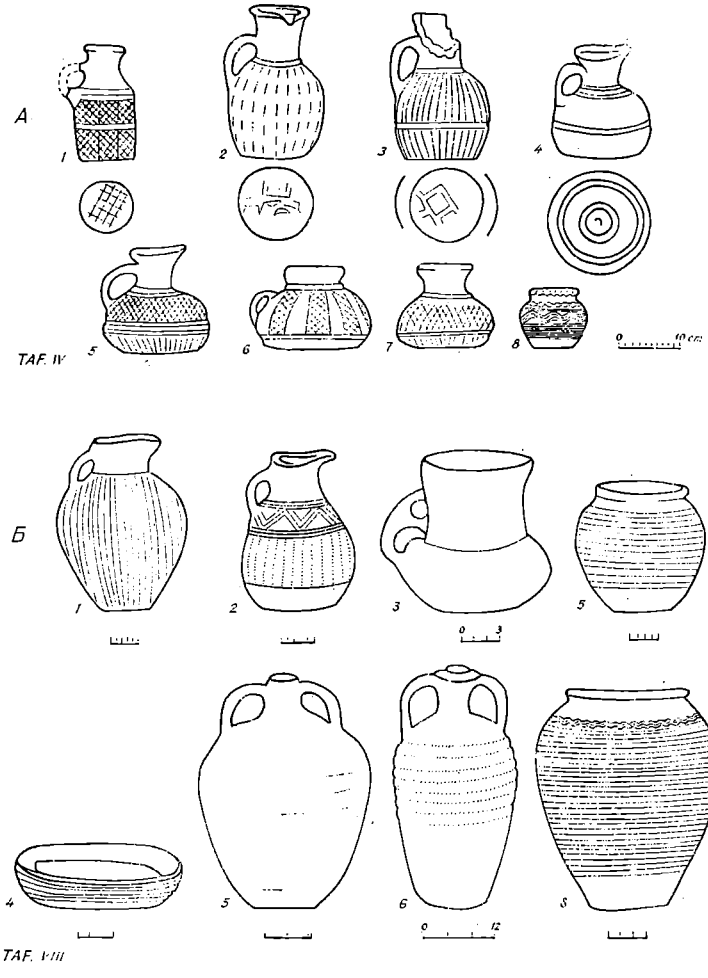

Табл. VIII. А (1—8). Керамика от некропола при Больщие Тархани — по И. Фодор

Табл. VIII. Б (1—8). Салтово-маяцка керамика — по И. Фодор

машен занаят. Следвайки изводите на Ал. Бобринский, остава да приемем, че изтъкваната от всички изследвачи сармато-аланска керамична традиция е била възприета по пътя на асимилацията на сармато-аланско население. Присъствието на такова население на юг от Дунав не е засвидетелствувано от писмените извори. Следователно процесът на асимилация, съпроводен от възприемането на формите и технологията на керамиката, е настъпил преди появата на прабългарите в Добруджа и Североизточна България. Еднаквите проявления на културните традиции на прабългарите (табл. VIII) в Хазарския каганат, Волжска и Дунавска България могат да се дължат само на устойчивите племенни културни традиции. Византийското влияние, както това

е показано от А. Л. Якобсон,[140] е по-късно явление и то обяснява само някои, а не всички прилики между Крим и Приазовието, от една страна, и Дунавска България, от друга.

Особено важно указание за нас е констатацията на И. И. Ляпушкин, че ранните форми на салтово-маяцката култура се появяват в готов вид в степната и гористостепната област на Южна Русия. Подобно е и твърдението на С. А. Плетнева въз основа на детайлното изследване на керамиката от Таманското градище.[141]

Пряко следствие от запазването на определени технологически традиции в керамичното производство са и отбелязаните различия в кухненската керамика на аланските и българските варианти на салтово-маяцката култура.[142] Характерът на занаятчийското производство в Хазарския каганат позволява този извод да бъде направен и за т. нар. парадна и трапезна керамика. В пряка връзка с това стои установеното от С. А. Плетнева изключително разнообразие на формите и декоративните мотиви в тази керамична категория, обединени само от еднаквия начин на изработване и изпичане.[143] Въпреки че производството на тези съдове изисква по-висока специализация и че те по всяка вероятност са работени от специалисти-занаятчии, при тях именно липсва стандартизация както на формите, така и на орнаментиката. В това отношение те рязко се разграничават от близката им по фактура и до известна степен орнаментика керамика от Черняховската култура.[144] Специалистите-занаятчии, които са произвеждали трапезните съдове от салтовската култура, са излъчвани вероятно измежду членовете на всяка една община. Продукцията им чрез натурална размяна е задоволявала нуждите най-много на две-три или повече съседни общини.

Продукт на високоорганизирано масово, но стандартизирано производство в Хазарския каганат са амфорите, питосите и някои други съдове, изработвани в работилниците на Крим.[145]

Всички тези факти поставят под съмнение изводите за доминирането на аланските керамични традиции в производството на Хазарския каганат. Като се имат пред вид сигурно разграничените погребални традиции, запазването на антропологическия тип на населението и определените битови и фортификационни строителни традиции, трудно може да се приеме съществуването на алано-българска култура, с произтичащите от това етнически заключения.

При изясняване произхода на прабългарските керамични традиции трябва да се отдаде известен приоритет на паметниците от типа Нови пазар по две причини: 1. Този тип, както вече посочихме, предшествува хронологически появата на собствено салтовските паметници и съдържа повече архаични белези[146]; 2. Етническата атрибуция на погребаните в този тип некрополи е сигурно определена както на базата на антропологичните изследвания, така и от категоричността на писмените извори за етническия състав на населението на Дунавска България.

От времето на използуването на този некропол датират паметници от територията на Украйна, чиято аланска принадлежност е сигурно установена. Тук на първо място стои споменатият керамичен комплекс в Канцирка.[147] Т. М. Минаева не се съмнява във връзката

между проучваната от нея керамика, датирана в края на VII—VIII в., и някои типове[148] от салтово-маяцката култура. Посочените от нея типове кани имат преки паралели и сред керамиката от Нови пазар.[149] Но между двата комплекса съществуват и редица различия, които не позволяват да бъдат обявени за сходни или единият да се извежда само от другия. Сред изброените различия например са: липсата в салтовските кани на ясно изразена яйцевидна форма, типична за аланските кани; характерният орнамент за керамиката в Канцирка — окръжности от релефни ленти със щампован орнамент „елхичка" и пластични издатъци по тялото почти отсъствува в салтовските съдове.[150] Намерените подобни фрагменти в цитаделата на Саркел са определени от М. И. Артамонов като чужди, несвойствени за „местната" керамика елементи.[151]

Реминисценции на тази орнаментика у нас се срещат извънредно рядко, например при една кана от некропола при Истрия, намерена в гроб с трупоизгаряне.[152]

Най-близо според Т. М. Минаева до керамиката от Канцирка стои тази от Вознесенка и Таранов Яр от с. Мачуха, Полтавска област,[153] както и съдовете на севернокавказките алани. По своите най-характерни черти тя напълно съвпада с керамиката от VIII—IX в. от Прикубанската област. Керамиката на севернокавказките алани Т. М. Минаева изобщо смята за еднородна, с дълбоки традиции в културата на Кавказ.[154] Близостта ѝ със салтовската култура съветската изследователка обяснява със сходството на последната с културата на аланите на Северен Кавказ. Тя допуска участие на сарматско население в салтовската култура, оцеляло в степите и гористо-степните зони на Приазовската област след хунското нашествие.

Изследването на В. А. Кузнецов[155] върху аланската култура на Северен Кавказ потвърждава в общи линии заключенията на Т. М. Минаева. За периода IV—VI в. се констатира почти пълно тъждество в керамиката за цялата територия, заета от аланските племена.[156] Приблизително в VII в. в западния локален вариант (горното течение на р. Кубан) се появяват нови форми, неизвестни в по-източните райони, които се запазват до XII в. (табл. IX). Тези нови съдове според мнението на В. А. Кузнецов се доближават до адигейските типове керамика, в които се наблюдава силна сарматизация още преди появата на аланите. Вследствие на това местно наследство и връзките с Източното Черноморие в керамиката от градищата и селищата в Прикубанската област през VIII—XII в. се проявяват онези особености, които я отличават от синхронната ѝ керамика от централния и източния локален вариант.[157] Наблюдава се голямо разнообразие във фактурата; сивосинкава, разни оттенъци на охра, розов, охристорозов, кафявочервен, сивочервен и оранжев, както и в орнаментиката: релефна лента, линеен и вълнист орнамент, зъбчат щамп на венеца, успоредни канелюри, дълбокомногоредно рифление, решетка, щрих и др. Тези особености са констатирани и от С. А. Плетнева за керамиката от Таманското градище.[158]

Ако се сравни керамиката от некрополите от новопазарския тип с аланската на Северен Кавказ, се вижда, че като цяло тя се добли-

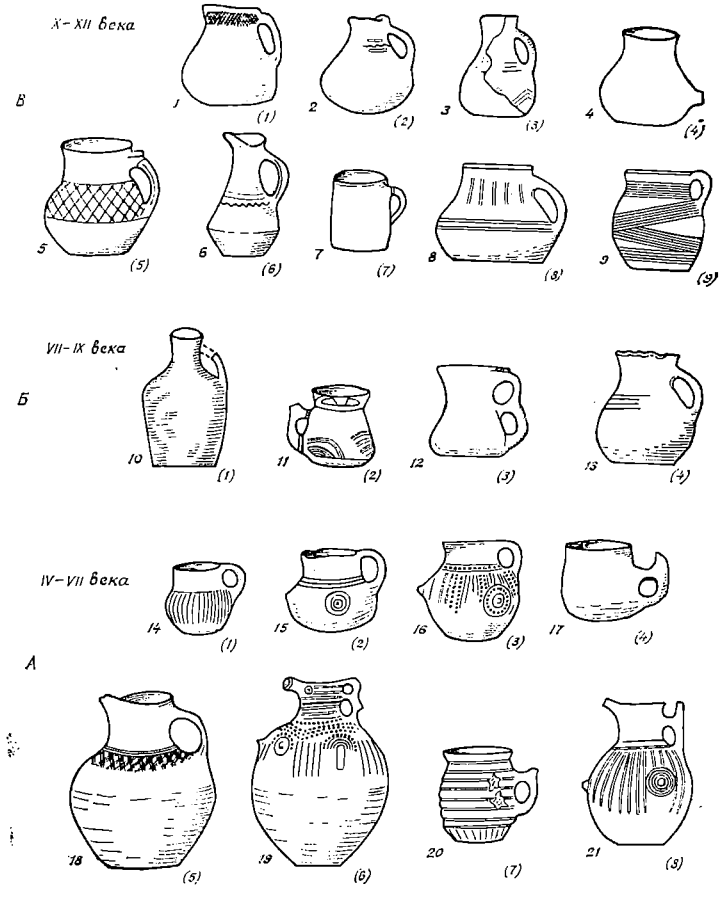

Табл. IX. (1—21). Западен локален вариант на аланската керамика от Северен Кавказ — по А. В. Кузнецов

жава до някои форми от VII—IX в. (т. X), при това до онези, в които най-слабо се проявява специфичната аланска традиция от IV—VI в.[159]. На Северен Кавказ не са известни сферичните гърнета без дръжка, а купите (паниците), както подчертава В. А. Кузнецов, изобщо не са характерни за аланските паметници. Напълно непознати в тези паметници са ведроподобните чаши, каните — VI тип по Л. Дончева-Петкова, амфоровидните стомни. Гърнетата от песъклива глина с врязана украса, които се явяват във всички двуобредни езически некрополи у нас, са абсолютно непознати в аланската култура. Каните със страничен улей върху шийката и устието, които са познати у нас,[160] са характерни за местната адигейска, а не за аланската култура.

Присъствието на български племена на Северен Кавказ, отдавна известно от писмените извори,[161] е дало основание на кавказките археолози да издирват и паметниците на тяхната материална култура.

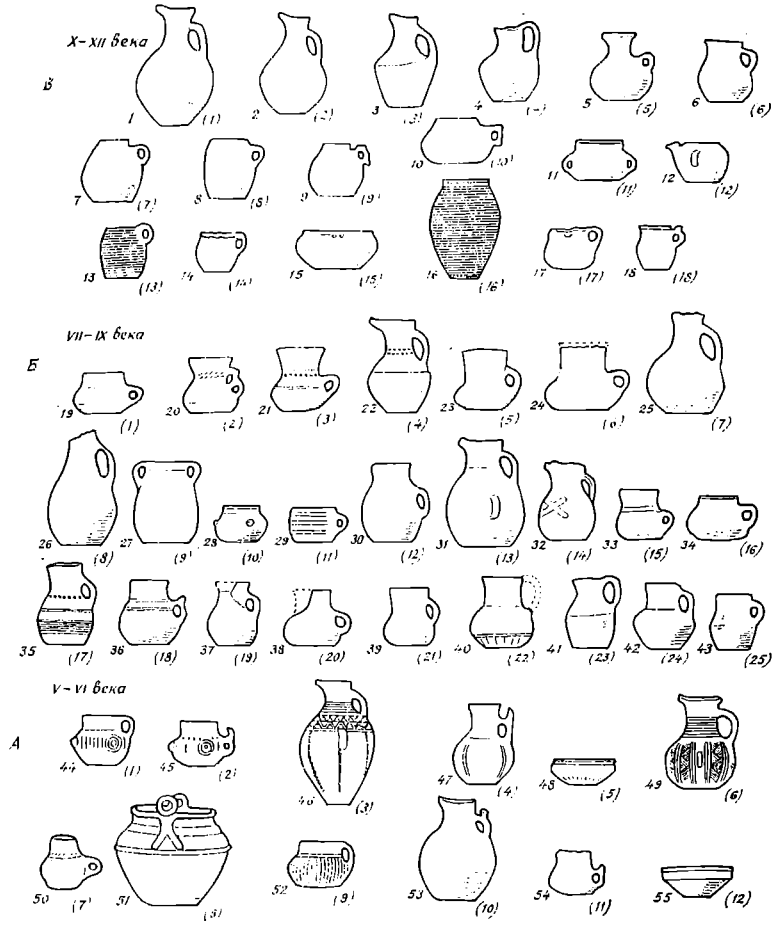

Табл. X. (1—55). Керамика от аланските катакомби на Северен Кавказ — по А. В. Кузнецов

На територията на Карачаево—Черкесия и Кабардино—Балкария отдавна вече се проучват такива паметници — неукрепени селища и некрополи.[162] Тези селища са възникнали в края на VII в. и са просъществували до XI в., макар и Е. П. Алексеева да отбелязва, че съществуват възможности при бъдещо проучване тяхната датировка да бъде удревнена. Некрополите са обособени, като някои от тях[163] се съпоставят с известния Зливкински некропол по всички детайли. Селищата са смесени, по всяка вероятност в тях са живели българи, алани и адиги.

Особено близко сходство с паметниците от нашата страна показват наблюденията върху керамиката.[164] На всички селища се намират характерните български котли с вътрешни уши. Появата им на Кавказ се отнася към VII—VIII в.[165] Както е известно, възникването

на тези съдове се поставя от С. А. Плетнева в момента, в който българите преминават към уседнал живот (IX в.).[166] Изглежда, този процес на Кавказ, както и в България, е настъпил значително по-рано.[167]

Най-голям интерес за нашата тема представляват проучванията в Северен Дагестан, където се формира териториалното и политическо ядро на бъдещия Хазарски каганат. Както е известно, тази територия е обособена от С. А. Плетнева като дагестански (хазарски) вариант на салтово-маяцката култура.[168] В съветската литература в последните няколко години се появяват първите по-подробни публикации на материали от археологическите проучвания на тази територия.[169]

Сполучлив опит правят Я. А. Федоров и Г. С. Федоров да свържат многобройните писмени извори с археологическите паметници.[170] В няколко отделни, свързани тематично очерка, двамата изследователи представят първата сводна работа върху значимата роля на тюркските племена в етническата и културна история на Северен Кавказ. Очевидно тези изследвания в бъдеще ще заемат своето място в изучаване историята и на българските племена. В светлината на новите данни, изнесени от тези автори, по наше мнение ще трябва да се ревизира скептичната оценка на С. А. Плетнева[171] за по-ранния труд на В. Ф. Хенинг и А. Х. Халиков.[172]

Най-пълни засега са наблюденията върху характера на паметниците в междуречието на р. Терек и Сулак в областта на Северен Приморски Дагестан.[173] Керамиката от тези паметници е представена в три етнокултурни хоризонта (с обща дебелина на някои паметници над 3 м), които се затварят в хронологическите рамки от II—III—VIII — началото на IX в.[174] Най-подробна характеристика е направена на керамиката от Андрейаулското градище, което от 1967 г. се проучва чрез редовни разкопки.[175] Между трите хоризонта на градището, отделени с ясно различимите следи на внезапни нарушения в живота на населението, няма хронологическо прекъсване и още по-важно — смяна на една култура с друга.

Генетичното родство на керамиката в трите хоризонта за М. Г. Магомедов и Л. Б. Гмыря не предизвиква никакво съмнение. Тя е представена от трапезна: кани с различен обем, купи, чаши, светилници и др. Каните имат сферични или яйцевидни тела с цилиндрични, понякога конусовидни шии и устия с издължен улей. Орнаментирани са с хоризонтални, вертикални или коси пресичащи се излъскани ивици. Раменете на гърнетата са украсени с напречни прави или вълнисти линии, понякога с коси насечки. Някои кани са украсени с рифление в основата на шийката или релефни тамговидни знаци. Купите — черни или сиви — имат силно завити краища на устията, част от тях са с ребро по средата на съда (двойно конусовидни?). Много често се срещат релефни знаци върху дъната във вид на кръстове и кръгове. Някои дръжки са украсени със зооморфна украса, която в късните хоризонти е съвсем схематична.[176] Цялата керамика е изработена от пречистена, фина глина с цвят от светлосив до черен.

Кухненските съдове са представени от гърнета и котли с вътрешни уши. Пълната характеристика и стратиграфското разпределение са дадени в работата на Л. Б. Гмыря.[177]

Гърнетата тип 1 и 2[178] са разпространени във всички хоризонти, но са най-характерни за средновековните (IV—VI и VII—VIII в.). В по-късно време, според Л. Б. Гмыря[179] именно гърнетата от тип 1 получават широко разпространение на паметниците от салтово-маяцката култура. Характерната за тях орнаментика се състои от врязани линии върху широката част или върху целия съд, коси насечки върху венеца или върху тялото непосредствено под венеца. Появата на гърнетата от тип 1 и 2, малко разпространени в паметниците на Дагестан от II—III в., авторът обяснява с частична смяна на населението в този район на Кавказ, свързано с усядането на различни „хунски" племена от IV до VIII в., впоследствие и на самите хазари.[180]

Тези племена в работата на Я. С. Федоров и Г. С. Федоров са упоменати като савиро-българи и още като тюркоезичните племена на Берсилия (Беленджер).[181] На последните принадлежат ямните гробове от Верхнечирюртовския некропол (V—VII в.), съпоставими по много детайли със Зливки, Нови пазар, Кешенэ-али (Кабардино-Балкария) и Большие Тархани.[182] Антропологическите изследвания показват, че заселвайки се заедно с аланите, българските племена в този период, както и в паметниците по р. Северски Донец, живеят обособено.

М. Г. Магомедов локализира страната Беленджер в областта на средното течение на р. Сулак[183], а самият град Беленджер отъждествява с Верхнечирюртовското градище.[184] По негово мнение керамичният материал от междуречието на р. Терек и Сулак, тъждествен на всички паметници, има многобройни аналогии в находките от салтово-маяцката култура, което е свидетелство за генетичното им родство. Културата на Северен Дагестан има своите корени в сармато-аланската основа, претърпяла огромното влияние на закавказките и особено на албанските културни традиции. Дагестанският вариант предшествува хронологически всички останали варианти на салтово-маяцката култура.

Според М. Г. Магомедов той е изходната база за разпространението на салтово-маяцката култура на огромното пространство на Югоизточна Европа.[185]

Като резултат от тези открития Хазария изпъква като държава с уседнало земеделско население, развити производителни сили и ярка общодържавна култура. Господствуващият етнически пласт на населението е тюркоезичен и се е състоял от българи, савири и тюркизирани сармато-алани, чийто културен облик може генетически да се изведе от късносарматския свят. Керамиката повтаря формите, технологията, обработката на повърхността, както и орнаментиката на късносарматската от Южното Поволжие.[186]

Приведените по-горе археологически данни дават определена насока в проучване произхода на културата на ранните български племена. От тях могат да се направят няколко важни заключения: 1. В алано-сарматска среда се раждат устойчивите културни традиции на българските и сродните им племена; 2. Земеделската култура на Северен Кавказ е изходната основа, в която се формира устойчивата керамична традиция на българите, която отразява сложния процес на културна и етническа асимилация на завареното сарматско население; 3.

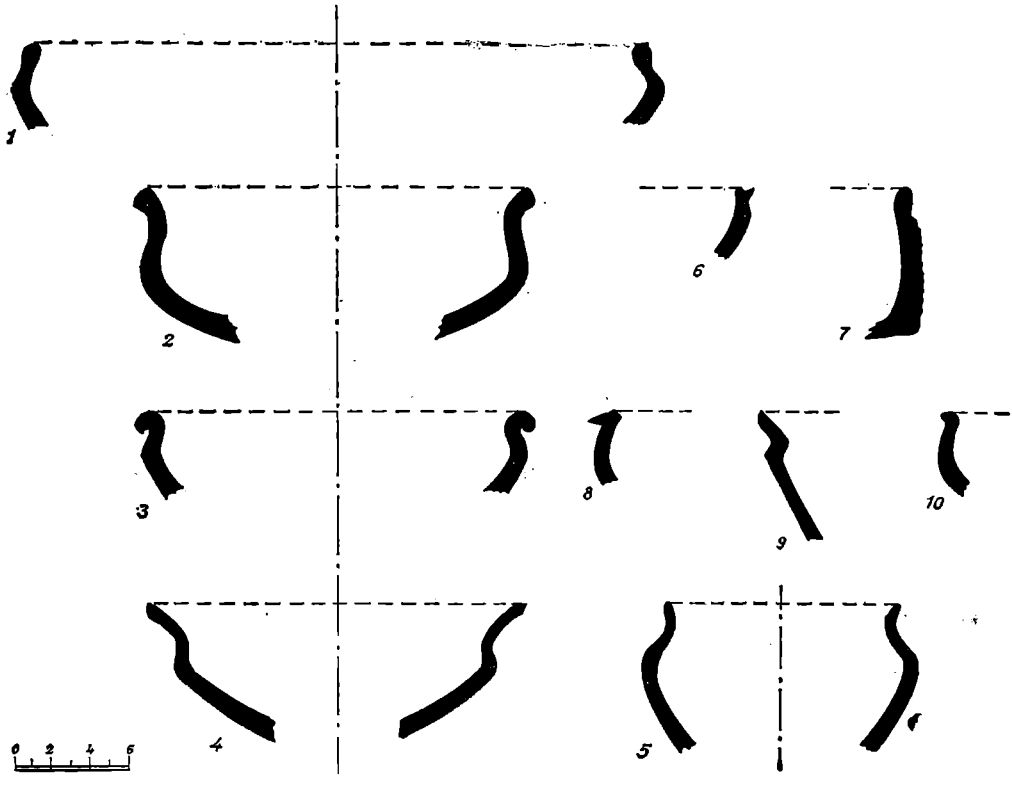

Табл. VI. (1—10). Прабългарски купи от с. Топола, Толбухински окръг

Пълното сходство, което се наблюдава между керамиката от Андрей-аулското градище и тъждествените с него паметници и съдовете от некрополите — тип Нови пазар, които се доближават хронологически до третия хоризонт на кавказките паметници, позволява в известна степен да бъде преоценена ролята на българските племена в създаване керамичния комплекс на салтово-маяцката култура. Вероятните носители на т. нар. алано-сарматски (по-правилно е може би да се наричат късносарматски?) традиции могат да бъдат и прабългарите; 4. Късносарматски (като компонент на южноднепърските черняховски паметници)[187] традиции се вливат, както видяхме, и в културата на западните българи, представена в един от аспектите си чрез керамиката от некрополите — тип Разделна.

Тук искаме да обърнем внимание върху някои особености на комплекса от прабългарското селище при с. Топола, Толбухински окръг.[188] От него произхождат представените на табл. XI купи. Разнообразието на формите намира паралели, от една страна, само сред ръчните изделия от боспорските градове,[189] а, от друга — сред керамиката от черняховската култура.[190] Очевидно този факт не е случаен. Богатството на орнаменталните мотиви върху чернолъскавите съдове от Топола вероятно също се заражда в късносарматската и германската среда в

Северното Черноморие.[191] Сред материалите от Топола се срещат форми, например ведроподобните чаши (намерени още в некрополите при Бдинци и Истрия — вж табл. I), които засега намират общо сходство само с някои типове чаши от късногерманските паметници (табл. V).[192] Нямаме причини да се съмняваме в ранната датировка на селището при Топола. Керамиката, особено трапезната, която тук преобладава, показва много голямо разнообразие и различни културни традиции. Те вероятно отразяват съвместния живот на българските племена, оформени в условията на различни културни влияния. Впрочем за ранната датировка на този паметник говорят многочислените находки от котли с вътрешни уши, близки типологически до севернокавказките.[193]

В некрополите от типа Нови пазар се срещат гърнета, които са характерни за некрополите — тип Разделна. В последните, както е показано на табл. I, попадат съдове от новопазарския тип. Това ни дава основание да смятаме, че в днешна Североизточна България и Добруджа още от самото начало се наблюдава взаимно проникване на културни елементи, носени от различни български племена. Този процес вероятно отразява консолидацията на българските племена, настъпила след създаването на Първото българско царство. Колкото и пълна да е характеристиката на всички тези процеси въз основа на материалите от некрополите, тя може да бъде изследвана многостранно само при изучаване на селищата, на които те принадлежат. Окончателното решаване на много от поставените от нас въпроси е задача на бъдещите проучвания.

[1] Задачи разряда керамики и стекла — Известия Института археологической технологии, Петербург, 1922, вып. I, с. 25—47. По неговите думи: „... ако въпросът за ролята на материала е поставен в цялата му пълнота, ако зависимостта на художествените форми от този материал, оръдията на майсторството и целият производствен процес бъде изучен с дължимата дълбочина, с необходимото внимание към въпросите на техниката, може би цялата еволюция на художествените форми, тяхната приемственост и превъплъщение, поразителните съвпадения и неочаквани аналогии ..., всичко това би получило съвършено друг аспект."

[2] А. А. Бобринский. Гончарство Восточной Европы. М., 1978.

[3] Изключение в известен смисъл правят проучванията на Б. Султов върху производствения процес при античното грънчарство, върху които теоретично изследване засега не ни е известно.

[4] Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

[5] К. Шкорпил. Домашный вид и промысел — ИРАИК, 1905, т. X, 301—307; Р. Попов. Материали от разкопките през 1934—1935 г. — В: Мадара II, 1936, с. 46; Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. — В: Мадара, II, 1936, с. 146.

[6] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, 1949, III; с. 214—222; Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с. 63—64; Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, 1959, XXII, с. 27—282.

[7] РП, 1949, III, с. 133.

[8] Ст. Станчев. Керамиката от пещите по пътя за Патлейна. — ИАИ, 1959, XXII, с. 238—240.

[9] Ст. Станчев. Старобългарската култура през VIII—X в. Кратка археологическа характеристика. — ТВПИ В. Търново. Т. I, 1963—1964, с. 37—38.

[10] М. И. Артомонов. К. вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на нижнем Дунае. — В: Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956, с. 6—10.

[11] Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар — ИАИ, XX, 1955, с. 314—326; Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България. — Археология, 1961, кн. 4, с. 5—11.

[12] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 51—94.

[13] Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 253—261.

[14] Й. Чангова. Средновековни амфори в България. — ИАИ, XXII, 1959, с. 243—260; Средновековна битова керамика от България (VIII—XI в.). — Археология, 1959, кн. 1—2, с. 135—141.

[15] Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, 1955, XX, с. 15—19.

[16] С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 30—34.

[17] С. Георгиева. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. — Археология, 1962, кн. 3, с. 3—4.

[18] Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Цит. съч.; Ат. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, 1960, кн. 3, с. 36—38; Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните 20 години. — Археология, 1964, кн. 3, с. 23—35.

[19] Ат. Милчев. Археологически проучвания в местн. Асар дере — Плиска през 1959 г. Год. Соф. унив., фил.-ист. фак., 1959, т. 53, ч. II, с. 54 и сл.

[20] Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в. С., 1965, с. 157 и сл.

[21] Пак там.

[22] Пак там; Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., 1976, с. 385—390.

[23] Ж. Н. Выжарова. Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 264—266.

[24] Пак там, с. 29—30.

[25] Д. Димитров. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 65—96.

[26] С. А. Плетнева. От кочевий к городам (Салтово-маяцкая культура). М., 1967, с. 103—134 и цит. лит.

[27] М. Комша. Происхождение раннесредневековой сероглиняной керамики Нижнего Подунавья. — В: Славяни и номади VI—XII в. (под печат); M. Comşa. Die örtliche Keramik aus den Siedlungen von Bucov. — Dacia, N. S. XXIII, 1979, p. 231—264.

[28] А. А. Бобринский. Цит. съч., с. 3.

[29] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч.: Д. Ил. Димитров. Цит. съч.

[30] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 381—394.

[31] За това вж Ив. Божилов. Културата Дриду и Първото българско царство. — ИП, 1970, кн. 4, с. 115—124.

[32] Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 39—44.

[33] А. А. Бобринский. Гончарная технология как источник информации о процессах смешения древнего населения. — Тезисы докладов сов. делегации на IV межд. конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 57—59.

[34] Пак там, с. 58.

[35] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 32.

[36] Д. Димитров. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 75—91.

[37] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари...

[38] Д. Димитров. Номадска керамика в Североизточна България. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 37—57.

[39] Пак там, с. 57.

[40] Тези работи са посочени у Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., 12—14.

[41] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът..., с. 46—93.

[42] Пак там, с. 83 и сл.

[43] B. Böttger. Eingeglätteter Dekor auf Gefässen aus römischen Donauprovinzen. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock—16. Jahrgang 1967, Hef-7—8, p. 421—423.

[44] Д. Ангелов. Цит. съч.

[45] Част от керамиката е обнародвана: Л. Бобчева. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 128—130; Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, с. 172—176. Останалите материали, които използуваме, ни бяха предоставени от ст. н. с. Л. Бобчева, на която изказваме дълбока благодарност.

[46] Вж за това литературата у Г. Б. Федоров, А. Л. Полевой. Археология Румынии. М., 1973, с. 263—300.

[47] Тази празнота е попълнена отчасти от проучванията върху керамиката от градовете и кастелите: C. Scorpan. Origini si linii evolutie în ceramica romano-bizantina (sec. IV—VII) din spaţiul mediteranean şi pontic. — Pontica, IX, 1976, p. 155—175

[48] А. Л. Якобсон. Раннесредневековые поселения восточного Крыма. — МИА, 85, 1958, с. 458—501; Раннесредневековые сельские поселения Юго-западной Таврики. — МИА, 168, 1970.

[49] За основна характеристика на типа некрополи е възприета установената от авторите разлика в погребалния обряд. Типът Разделна — с трупоизгаряне за българската територия, са обобщени от Ж. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 9—81; за Северна Добруджа — I. Barnea, St. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. III. Bucureşti, 1971, p. 31—70.

[50] Д. Ил. Димитров. Древнеболгарские..., с. 75—76; Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, с. 120—151.

[51] Д. Димитров. Некрополът..., с. 125 и сл., табл. XV.

[52] Вж. заб. 49.

[53] Д. Ил. Димитров. Древнеболгарские..., 76—78, 90; Д. Ил. Димитров. По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България и Добруджа. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 8—17.

[54] Д. Димитров. Керамиката от раннобългарските..., с. 90—95.

[55] Цит. съч., с. 36—98.

[56] Некрополът при гара Разделна..., с. 123—124.

[57] Таблицата е съставена въз основа на класификацията на Л. Дончева-Петкова. Цит. съч. и допълнена по цит. в заб. 49 литература, като за последните типът е най-общо и визуално определен от автора на настоящата работа.

[58] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 416—417.

[59] Ст. Ангелова. Славянската култура на север и на юг от Дунав през VI—VII в. — Археология, 1980, кн. 4 (под печат) и цит. лит.

[60] Д. Димитров. Керамиката от раннобългарските..., с. 67—74.

[61] С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища. — В: Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963, с. 66—67.

[62] Z. Kurnatowska. Słowiańszczyzna południowa. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977, p. 70.

[63] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 425.

[64] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 24.

[65] Д. Димитров. По въпроса за гробните камери..., с. 16—17.

[66] Д. Т. Березовец. Славяне и племена салтовской культуры. — Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 271—274.

[67] K. Horedt. Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest. 1979, p. 122—144.

[68] Некрополите — тип Бландиана-Себеш отразяват проникване на българско население в IX в.: M. Comşa. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. — Dacia, N. S., IV, 1960, p. 410—412.

[69] М. И. Артамонов. Славяне и болгары в Поднепровье, Berichte über der II. Internat. Kongress für slawische Archäologie, Bd. I, B., 1970, p. 119—132.

[70] Славяне накануне образования Киевской Руси. — МИА, 108, 1963 (статии на Д. Т. Березовец, В. П. Петров, Н. В. Линка и А. М. Шовкопляс, Ю. В. Кухаренко, А. Т. Брайчевская, В. К. Гончаров).

[71] И. П. Русанова. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 85—112; В. В. Седов. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 119—133.

[72] О. М. Приходнюк. Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н. э. — В: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 108—122 и лит. на с. 122—124.

[73] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 96—103.

[74] Пак там, с. 102.

[75] И. А. Рафалович. Славяне VI—IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972, с. 153—156.

[76] Пак там, 32—39.

[77] И. Русанова. Цит. съч., с. 92—93.

[78] É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török. Avar Finds in the Hungarian national museum. Budapest, 1975, p. 42, 105 — Pl. XI, 1 — Pl. XXXVIII; J. Eisner. Devínska Nová Ves. Bratislava, 1952, p. 369—370; Z. Čilinská. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava, 1966, p. 136—137.

[79] А. Л. Якобсон. Раннесредневековые сельские поселения..., с. 52—55.

[80] О. М. Приходнюк. Цит. съч., с. 121—122.

[81] Пак там, с. 120, обр. 43.

[82] И. А. Рафалович. Цит. съч., с. 174—175.

[83] На селището Луг I—5%, на Луг II—27,2% и т. н.; Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясмине. — МИА, 108, с. 189.

[84] Пак там; Н. В. Линка, А. М. Шовкопляс. Раннеславянское поселение на р. Тясмине, МИА, 108, с. 235, рис. 2.

[85] Всички те са обобщени у И. П. Русанова. Цит. съч.

[86] Т. нар. тип Сахновка, вж. О. М. Приходнюк. Цит. съч., с. 111—112.

[87] М. И. Артамонов. Славяне и болгары...; Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, 1969, кн. 3, с. 1—9; Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — Доклады географического общества СССР, вып. 15, 1970, с. 3—37; Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 267—270.

[88] П. Н. Третьяков. Что такое „Пастирская культура"? — СА, кн. 4, 1971, с. 102—113; Е. А. Горюнов. Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного левобережья в V — начале VIII веков. — СА, кн. 4, 1973, с. 99—112 и цит. лит.

[89] На тях обръща внимание само О. М. Приходнюк. Цит. съч., с. 121.

[90] М. И. Артамонов. Етническата принадлежност..., с. 3, 8.

[91] А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье. — МИА, 108,с с. 257—259; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, 108, с. 340—342.

[92] М. Артамонов. Етническата принадлежност..., с. 8, заб. 41.

[93] D. Csallány. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken 454—568 u. Z.). Budapest, 1961, p. 346—359, Abb. 27—318 p.

[94] М. И. Артамонов. Етническата принадлежност..., с. 3.

[95] И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. — МИА, 152, 1968, с. 61.

[96] А. Т. Брайчевска. Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 г. — Археологія, т. XIII, 1961, с. 117—118.

[97] В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа. — МИА, 106, 1962.

[98] О. М. Приходнюк. Цит. съч., заб. на с. 122.

[99] Ареалът на Пенковската култура у И. П. Русанова. Цит. съч., 96—103.

[100] М. И. Артамонов. Славяне и болгары..., с. 128.

[101] Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна..., табл. $V_{6,10}$; $VI_{1,3,10}$; $VIII_{1,11}$; $IX_{1,2}$; $X_{1,8}$; XI_5; $XIV_{2,12}$.

[102] Пак там, табл. $X_{7,9}$; XI_9; $XII_{4,9}$; $XIII_{12}$; $XIV_{1,10}$.

[103] IV тип по И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, 74, 1958, с. 38—39.

[104] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 121.

[105] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА, 89, 1960, с. 366, табл. 60_4; А. Л. Якобсон. Раннесредневековые сельские..., с. 53—55. В Крим тази керамика е ръчна, от груба глина, с орнамент-рифление.

[106] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, 62, 1958, с. 108 сл.

[107] В останалите некрополи от този тип се среща голямо разнообразие в орнаментацията.

[108] J. Eisner. Op cit, p. 366—370; Zl. Cilinská. Op. cit., p. 128—136.

[109] M. Comsa L'influence romaine provinciale sur la civilistion slave à l'époque de la formation des Etats. — Romanoslavica, XVI, 1968, p. 447—460.

[110] Zl. Cilinská. Op. cit., p. 135—136.

[111] D. Csallány. Op. cit., p. 254—258.

[112] M. Comsa. Sur l'origine et l'évolution de la population romane et ensuite protoroumaine aux VI^e—X^e siècles sur le territoire de la Roumanie. — Dacia, N. S. XII, 1968, p. 355—380.

[113] E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Scabó, Gy. Török. Op. cit., p. 292, Fig. 7.

[114] Вж. заб. 93.

[115] D. Bialeková. Zur Frage des grauen Keramik aus Gräbepfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken. — Slovensá archeologia, XVI—I, 1968, p. 205—227; Gy. Rosner. Die Fragen der Schmuckkeramik der frühen Awarenzeit. — Acta Antiqua et Archaeologica, XIV, Szнged, 1971, p. 95—104.

[116] Ibidem.

[117] А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой..., с. 279—282, обр. 15.

[118] K. Horedt. Op. cit., Abb. 55_{18}; $67_{1,13}$.

[119] С. А. Плетнева. От кочевий к гордам, с. 133.

[120] D. Csallány. Op. cit. 335—345; A. Lippert. Zur Frage von Germanen in frühawarischer Zeit — Zeitschrift für Ostforschung, 28. Jahrgang 1979, Heft 3, p. 490.

[121] Д. Б. Шелов. Волго-Донские степи в гунское время. Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978, с. 81—88.

[122] За тези процеси вж В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV—VII в.). — Археология, 1979, кн. 4, с. 12—20.

[123] М. И. Артамонов. Болгарские культуры..., с. 4—5.

[124] Вж напр. В. П. Петров. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.), — МИА, 116, 1964, с. 98, рис. $8_д$.

[125] K. Horedt. Op. cit., p. 122—133.

[126] В класификацията на Л. Дончева-Петкова не са включени следните форми — по Ж. Н. Вържарова. Славяни и прабългари...; Кюлевча — купа, с 113, обр. 65_3; кани, с. 129, обр. $71_{2,9}$, с. 138, обр. 85_1; гърне, с. 124, обр. 74_6; Бдинци — кана, с. 145, обр. 89_2; гърнета, с. 146, обр. 90_1; с. 158, обр. 99_4 и др.

[127] М. Комша напоследък датира некропола в края на VII в. М. Комша. Происхождение раннесредневековой...

[128] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., с. 64—76.

[129] Пак там, с. 88—89.

[130] Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. — КСИИМК, XXXVI, с. 14—31.

[131] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., с. 93.

[132] Пак там, с. 86.

[133] М. Комша. Происхождение раннесредневековой...

[134] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой..., с. 137—148; Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 104, 1961, с. 352—355.

[135] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. с. 186.

[136] Пак там, с. 188—189.

[137] С. А. Плетнева. Праболгары в бассейне Дона и Приазовья. Доклад на конференцията в Шумен на 15 окт. 1976 г.

[138] И. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. С., 1979, с. 91 с. и особ. 183.

[139] Вж заб. 122.

[140] Вж заб. 48.

[141] С. А. Плетнева. Средневековая керамика..., с. 66—68.

[142] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 106—110.

[143] Пак там, с. 115—121.

[144] Елементи на високоорганизирано производство, предназначено за пазаря, в тази категория съдове се наблюдават по изключение — вж В. С. Флеров. Четырехлистник в орнаментации, салтово-маяцкой керамики. — СА, 1976, кн. 1, с. 267—270.

[145] А. Л. Якобсон. Раннесредневековые сельские поселения..., с. 30—33.

[146] Този факт е отбелязан от: I. Fodor. Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. — Acta Antiqua et Archaeologica, XX, 1977, p. 11.

[147] А. Т. Брайчевська. Розкопки гончарського горна..., с. 114—118; Т. М. Мінаева. Кераміка Балки Канцирка в світлі археологічних досліжень на Північному Кавказі Археологія, XIII, 1961, с. 119—128.

[148] Т. М. Мінаева. Цит. съч., обр. $2_{2,3}$.

[149] III тип по Л. Дончева-Петкова.

[150] Т. М. Мінаева. Цит. съч., с. 123.

[151] М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 62, 1958, с. 43, обр. 31.

[152] Вл. Зирра. Двуобрядовый могильних раннефеодальной эпохи в Капул—Вишлор—Истрия. — Dacia, N. S., VII, 1963, с. 389, рис. 25_1.

[153] Т. М. Мінаева. Цит. съч., с. 122.

[154] Пак там, с. 126—127.

[155] В. А. Кузнецов. Цит. съч.

[156] Пак там, с. 59—61.

[157] Пак там, с. 112.

[158] С. А. Плетнева. Средневековая керамика..., с. 42.

[159] В. А. Кузнецов. Цит. съч., рис. $3_{7,8,9,1}$ ‹,17,22,23,24,25.

[160] Ж. Н. Вържарова. Славяни и прабългари..., с. 117, обр. 69_2.

[161] Д. Ангелов. Цит. съч., 116—123.

[162] Е. П. Алексеева. Карачаевцы и балкарцы — древний народ Кавказа. Черкесск, 1963, с. 16—31.

[163] Например този до аула Кешенэ-Али, пак там, с. 28.

[164] Например керамиката от сондажи на селището Рим-Гора, 17 км западно от Кисловодск: „В основном это керамика сероглиняная, хотя встречаются и черепки красных, розовых, желтых сосудов. Стенки сосудов орнаментированы линейно-гребенчатым узором. Иногда пучки параллельных линий перекрещиваются, образуя шахматный узор... Бортики сосудов-прямые и чуть оттогнутые наружу и иногда на их верх-косые насечки или глубокие бороздки", пак там, с. 26.

[165] Пак там.

[166] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 109.

[167] Най-ранните типове у нас са тези от селището при с. Топола, които по форма и по устройството на дръжките се доближават до севернокавказките котли.

[168] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 7, 186.

[169] А. В. Гадло. Новые материалы к этнической истории Восточного Предкавказья. — В: Древности Дагестана. Махачкала, 1974, с. 140—153; Городище Казар-кала (К вопросу о хазарской культуре в Северном Дагестане). — КСИА, вып. 144, 1975, с. 60—66; Д. М. Атаев, М. Г. Магомедов. Андрейаульское городище. В: Древности Дагестана, с. 121—139; Л. Б. Гмыря. Кухонные горшки Андрейаульского городища. — СА, 1980, кн. I, с. 306—313; Н. Д. Путинцева. Верхнечирюртовский могильник. — В: Материалы по археологии Дагестана. Т. II. Махачкала, 1961, с. 248—264; М. Г. Магомедов. Хазарские поселения в Дагестане. — СА, 1975, кн. 2, с. 201—216; М. Г. Магомедов. Древние политические центры Хазарии. — СА, 1975, кн. 3, с. 63—74.

[170] Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978.

[171] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 188.

[172] Ранние болгары на Волге. М., 1964.

[173] М. Г. Магомедов. Хозарские поселения..., с. 200—213.

[174] Д. М. Атаев, М. Г. Магомедов. Цит. съч., с. 123; М. Г. Магомедов. Хазарские поселения..., с. 202—203.

[175] М. Г. Магомедов. Хазарские поселения..., с. 204—208.

[176] Пак там, с. 207.

[177] Л. Б. Гмыря. Цит. съч., с. 307—309, обр. 1—3.

[178] Тук са разграничени също три хоризонта: I—III, IV—VI и VII—VIII в.

[179] Пак там., с. 312.

[180] Пак там, с. 313.

[181] Я. С. Федоров, Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 99 сл. За тези племена вж Д. Ангелов. Цит. съч., с. 122.

[182] Я. С. Федоров, Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 60—62, 85, 116.

[183] М. Г. Магомедов. Древние политические центры..., с. 63—70.

[184] М. Г. Магомедов. Хазарские поселения..., с. 202—203.

[185] Пак там, 213—214.

[186] Я. С. Федоров, Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 128—131.

[187] Э. А. Сымонович. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, с. 205—236.

[188] Вж. заб. 45.

[189] Т. М. Арсеньева. Лепная керамика Танаиса. — В: Древности Нижнего Дона. М., 1965, с. 169—201.

[190] Э. А. Сымонович. Цит. съч., с. 223.

[191] Э. А. Сымонович. Орнаментация черняховской керамики. — МИА, 116, 1964, с. 270—361.

[192] K. Horedt. Op. cit., p. 168, Abb. 83_9.

[193] Вж. заб. 167